

Şark Ticaret Yıllıkları'nda "sarı sayfalar": İstanbul'da meslekler ve iktisadi faaliyetler hakkında bazı gözlemler, 1868-1938*

Ayhan Aktar**

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşamış olduğu tüm dönüşümler, İstanbul'un kent dokusunda, nüfusunun bileşiminde, iktisadi faaliyetlerin gerçekleştirildiği meslek dallarının evriminde, imparatorluğun merkez teşkilatını oluşturan kurumların dönüşümünde ve bu kurumları içinde barındıran şehir merkezinin değişimi eksenlerinde rahatlıkla izlenebilir. Özellikle ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren saray ve Osmanlı devlet ricalinin, çeşitli iç ve dış etkenlerin sonucunda, önyak oldukları bir dizi reformların izdüşümü, somut olarak kentin yeni dokusunu ve insan ilişkilerini belirlemeğe başlar. İstanbul kenti, çeşitli açılardan, Osmanlı modernleşme hareketinin kendi yansımasını bulduğu bir ayna işlevi görür.

Osmanlı modernleşme hareketinin büyük bir ivme kazandığı ve İlber Ortaylı'nın "İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı" olarak adlandırdığı bu zaman dilimi içinde, İstanbul kenti bir yandan dünya ekonomisine tam anlamıyla eklenmiş bir ticaret merkezi olurken, diğer yandan da Osmanlı merkez bürokrasisinin yeniden kurumsallaşması sürecinde bir laboratuvar işlevi görür. Önceleri İstanbul'da uygulamaya konulan birçok idari reform denemesi, daha sonra genelleştirilerek diğer taşra şehirlerinde de uygulanmaya başlanır.¹

(*) Bu çalışmanın ilk biçimi, 24-25 Mart 1995 tarihleri arasında The University of Texas / Center for Middle Eastern Studies tarafından Austin-Texas'da düzenlenen ve "İstanbul: The Making of a City" isimli konferansta sunulmuştur. Bu yazıyı son derece dikkatli okuyarak görüşlerini bildiren Gülden Ayman, Sema Erder, Edhem Eldem ve Cemal Kafadar'a yardımları için minnettarım.

(**) Marmara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

1 Örneğin, 1854 Kırım Savaşı sırasında müttefik ordu ve donanmasının İstanbul içinde yarattığı karmaşaya çözüm arayan Osmanlı bürokratlarının gayreti sonucunda, sadece şehrin gündelik işlerinin takibi için "Şehremaneti" kurulur. Merkezi hükümetin aşırı vesayeti altında gelişen bu kurum, on yıl sonra, 1864 Vilayet Nizamnamesi ile diğer Osmanlı kentleri için benzer bir biçim-

Osmanlı merkezi yönetimi, “kendi üslubunca” reform arayışları içine girerken ve geleneksel bürokratik merkezi yenilerken, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan modernleşme süreci sonucunda, İstanbul’u Avrupa merkezlerine bağlayan tren istasyonu ve postahane gibi hizmet binalarının ortaya çıktığını ve önceden “paşa konakları”nda yürütülen bürokratik işlerin artık yeni inşa edilen “nezâret” binalarına taşındığını ve böylece İstanbul’un dokusunun/dekorunun yeniden şekillendiğini görüyoruz.

Bu dönemde Osmanlı başkenti, isyanlar, baskınlar, Vak’a-i Hayriye gibi kanlı kitle hareketlerinin de yer aldığı bir tiyatro sahnesi olarak görülebilir. Süreci tiyatro metaforu ile özetlemek gerekirse, önce yazarlar oyun metnini kenarından köşesinden değiştirmeye başlarlar, daha sonra değişmiş olan metne uygun yeni tipler/aktörler sahnede yerlerini alırlar. Bu sırada, dekor ve kostüm yeni metne uygun olarak bazen tadil edilir ve çoğunlukla da yeniden kurulur. İşin sonunda belki değişmeyen tek şey tiyatro binasının yeridir. Oyun, aktörler, tiyatro dili, sahne, ışık, dekor ve kostüm değişmiştir. Ve bu sürecin sonunda, kaçınılmaz olarak, seyircinin zevkleri ve tercihleri de değişir.

I. Toplumsal değişmeyi anlamak ve yorumlamak: Yöntem üzerine bazı notlar

Değişim sürecini dinamik bir oluşum olarak ele aldığımız zaman, bütün içinde değişen her unsurun yarattığı etkinin, toplumsal bütünü her zaman azar azar da olsa yeniden şekillendirdiğini ve belli bir zaman kesiti sonunda toplumsal yapının bütünsel düzeyde dönüşüme uğradığını görürüz. Sosyal bilimcinin bu değişim sürecini ilk anda, bütünsel düzeyde izlemesi hayli zor ve zahmetlidir. Diğer bir deyişle, ormana bakarak tek tek ağaçların özelliklerini gözden kaçırmak çok mümkündür. Gerçek hayatta toplumsal yapının bütünlüğü içinde yer alan alt-süreçlerin hangi etkiler sonucunda ve nasıl değiştiğinin “özel tarihini” izlemek gerekir. Ama bu izleme ve ayrıştırma çabası içinde dikkat etmemiz gereken bazı noktalar vardır: ilk olarak, mercek altında tutulan alt süreçlerin aslında canlı ve daha büyük bir bütünsel yapının içinde yer aldığını ve ikinci olarak da, içinde canlılığını koruduğu yapı ile her an etkileşim halinde olduğunu gözden kaçırmamamız gerekir. İşte bu nedenlerle, bir toplumsal yapı içinde varolan alt-süreçlerin tekil olarak nasıl doku değişikliğine uğradıklarını, bu “değişimin soy ağacını çıkararak” ortaya koymak gerekmektedir.

Araştırma, anlama ve yorumlama çabası içinde olan sosyal bilimcinin üzerinde çalıştığı konunun doğasından kaynaklanan bazı dezavantajları da vardır.

---

de tekrarlanır. Avrupai anlamda siyasal katılım boyutunun pek bulunmadığı Osmanlı belediye-ciliğinde, Ortaylı’nın belirttiği gibi “özerk yerel yönetim sistemine geçiş olmaktan çok, bayındırlık ve kentsel hizmet bütününe yönelik bir kurumlaşma olarak düşünülmüş ve uygulanmıştır” (Ortaylı, 1990: 71).

Örneğin, sosyal bilimcinin üzerinde çalıştığı konu hakkında genel geçer, uzun süredir pek sorgulanmadan benimsenmiş bazı kabuller varsa durum daha da zorlaşır. Bir araştırma nesnesi hakkında yıllar boyu “bardağın yarısı boş!” şeklinde bir genelleme yapılmış ve bu konuda yazarların çoğu bu önermeyi pek tartışmadan kabul ederek kendi çalışmalarını yapmışlar ve kendi bulguları bu genel çerçeve ile çatışmayan sonuçlar doğurmuş ise, o araştırma nesnesi hakkında ancak belli bir tür bilgi üretilmiş olur. Aynı araştırma nesnesi hakkında “bardağın yarısı dolu!” türünden bir tespit yapabilmek için, ilk olarak, daha önce bu araştırma nesnesi hakkında bilgi dağarcığıımıza katkı yapanların neden bardağı boş görmeğe eğilimli olduklarını tartışmak ve daha sonra da belki aynı olguları kullanarak alternatif açıklama türünü ortaya koymak gerekmektedir.

*1. 1. Ondokuzuncu yüzyılı anlamak ve yorumlamak:
Tarihyazımında bazı sorunlar*

Son yıllara kadar Osmanlı tarihyazımında ondokuzuncu yüzyıl incelemelerine öncelikle, bir “çöküş ve dağılma atmosferi” egemen olmuştur. Bunun gerisinde Osmanlı devletinin yaşadığı askeri yenilgiler, toprak kayıpları, imparatorluktan ayrılan bu toprak parçaları üzerinde yeni ulus-devletlerin kurulması ve kaybedilen topraklardaki Müslüman halkların kitleler halinde merkeze göçü gibi somut olaylar bulunmaktadır. “Avrupa’nın hasta adamı” benzetmesinde kendini bulan dış baskıların varlığı, geçtiğimiz yüzyıl ile ilgili çalışmalarda egemenliğini koruyan bu çöküş ve dağılma atmosferinin kemikleşmesine katkı yapan olaylardır. Bütün bu olaylar yan yana konulduğunda, ondokuzuncu yüzyıl ile ilgili çalışma yapanların zihninde olumsuz tortular bırakmıştır. Nitekim İlber Ortaylı 1987 yılında, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* başlıklı kitabının ikinci kısmına yazdığı önsözde şöyle diyor:

“Bence 19. yüzyıl tarihi, tarihçiliğimizde kötümser üslûb ve yorumla ele alınıyor ... Gelecekte bu satırların yazarı da dahil, tarihçilerimizin daha başka monografilerle bu karanlık yakın tarihi aydınlatmak imkanına sahip olacağımıza inanıyorum. Bu gelişme bir ölçüde akademik zorlukların da ötesinde, bazı tabuların araştırmacıların önünden kalkmasına bağlıdır.” (Ortaylı, 1987: 10)

Kuşkusuz İlber Ortaylı’nın sözünü ettiği tabular, bazı konuların araştırılmasının fiilen yasaklanması değildir. Burada tabulardan kasıt, toplumsal değişme sürecini anlamaya ve açıklamaya çalışan bazı yazarların kendi kendilerine koydukları sınırlamalar ve bunun sonucunda şekillenen belli bir tür zihniyet yapısı olmalıdır. Ancak bu zihniyet yapısı ve pek tartışılmadan kabul edilmiş olan genellemeler sonucunda, özellikle siyasi tarihçiler ondokuzuncu yüzyılda yaşanan toplumsal değişme sürecini “kötümser üslûb ve yorumla” ele almışlardır. Bu dönemin, İlber Ortaylı’nın deyimi ile bir “karanlık yakın tarih” olarak nite-

lendirilmesinin bir nedeni de, belki, tarihçilerin çoğunun geçtiğimiz yüzyılı “cumhuriyet dönemi modernleşme hareketinin parlak kazanımları” perspektifinden bakarak incelemiş olmalarıdır.

1. 2. Toplumsal değişme sürecinin “Çöküş” olarak algılanması

Toplumsal değişme sürecini “çöküş” olarak algılama ve yorumlama eğilimi sadece Türklere mahsus bir özellik olmayıp, ayrıca münhasıran içinde yaşadığımız yüzyılda ortaya çıkmış bir yaklaşım da değildir. Onbeşinci yüzyılın başından, onsekizinci yüzyılın sonuna kadar Avrupa dillerinde yayımlanmış tarih ve toplumsal felsefe ile ilgili birçok kitabı ayrıntılı olarak inceleyen ünlü tarihçi Peter Burke, bu eserlerde belirgin olarak ortaya çıkan “çöküş ve dağılma” temasının altı ayrı anlam kümesi içinde ele alınabileceğini ortaya koymuştur.² Ele alınan yaklaşık 400 yıllık dönem içinde yayımlanan belli başlı eserlerde, “değişim” kavramı genellikle “kötüye gidiş” olarak algılanmıştır. Ayrıca bu dönemde “eski/kadim” terimine çoğunlukla olumlu anlam yüklenirken, “yeni/modern” terimi ise sıkça olumsuz anlam yüklü olarak karşımıza çıkmaktadır (Burke, 1976: 137).

“Çöküş ve dağılma” ile ilgili altı anlam kümesinin birincisi, dünyanın ve doğanın yaşlanarak kozmik düzeyde çöküntüye girilmesidir. Toprağın bereketini kaybetmesi, denizlerden artık daha az balık elde edilmesi gibi örnekler dönemin çöküş literatüründe sıkça kullanılmaktadır. İkincisi, ahlâki çöküntü temasıdır. Anılan dönemde paranın ve servetin artması sonucunda lüks tüketimin ve sefahatin yaygınlaşması ve bunun da “ahlâki çöküntü” ile sonuçlanmasının altı sıkça çizilmektedir.³ Üçüncüsü ise dinin ve kilisenin zayıflaması temasıdır. Din adamlarının da ihtişam ve lüks içinde yaşamaya başlayarak, eski günlerde dindar insanlara emsal gösterilmiş olan saflık ve tevazu noktasından uzaklaşmış olmaları, çöküş ve dağılma sürecine örnek olarak sunulmaktadır. Dördüncü

2 Aynı konuya daha çok anlambilim açısından yaklaşan Starn, modernite öncesi dönemde “çözülme ve çöküş” ile ilgili kavramsallaştırmaların anlam düzeyleri arasındaki ilişkileri ele almaktadır (Starn, 1975).

3 İspanyol şairi Francisco de Quevedo 1624 yılında yayımlanan kitabında, Amerika'nın keşfi sonucunda yeni dünyadan getirilen altın ve gümüşün yarattığı lüks ve safahat alışkanlıklarının ahlâki çöküşü hızlandığını ve ortaçağ şövalyelerinin oynadığı at üstünde rakibi mızrak ile devirme oyunundan, boğa güreşine geçişin ahlâki çöküşe örnek olarak gösterilebileceğini vurgulamaktadır. Aynı şekilde, İngiliz Geoffrey Goodman'ın 1616 yılında yayımlanan kitabında ise lüks tüketim maddeleri ve tütün kullanımı ahlâki çöküntünün bâriz göstergelerinden biri olarak ele alınmaktadır. Çöküşün başlangıç noktasının belirlenmesi konusunda, Peter Burke yazarın ideolojik konumunun, yani radikallik düzeyinin çok belirleyici olduğunu vurgulamaktadır: “toplumsal eleştiri yapan yazar radikalleştikçe, ahlâki çöküntünün başlangıç tarihi daha geriye atılmaktadır. Bazı yazarlar ‘doğruluk’tan ‘bozulma’ dönemine geçişini ilk kez altın paranın kullanılması ve özel mülkiyetin ortaya çıkışı ile bağlantılandırmakta, [ahlâkın tefessüh etmesinde] ‘altın çağ’dan, ‘altının egemenliğindeki çağ’a geçişin altını çizmektedir” (Burke, 1976: 139).

olarak, siyasal çürüme olgusu gündeme gelmekte ve büyük imparatorlukların çöküşü ile ortaya çıkan yeni kralların "müstebit yöneticilerle" bir olup sırf kendi ihtiyaçlarını tatmin amacıyla savaşlar çıkarmaları ve böylece devletin daha da acz içine düşmeleri anlatılmaktadır. Rüşvetin ve yolsuzluğun yaygınlaşması, adaletin bozulması bu anlam kümesi içinde bolca kullanılan "çöküş" temalarıdır. Beşinci olarak ise, dilin değişimi üzerinde durulmakta ve özellikle Latince'nin daha az kullanılır olması sonucunda kültürel açıdan sıgık ve çoraklık içine düşüldüğü vurgulanmaktadır.

"Çöküş ve dağılma" ile ilgili anlam kümelerinin sonuncusu ve konumuzla ilgili açısından belki de en önemlisi "ekonomik çöküş" ile ilgili olanıdır. Peter Burke'ün tespitlerine göre, 1600 yılından sonra özellikle İspanya'nın içine düştüğü zor durum hakkında yazılan kitaplara, hükümdarların okuması amacıyla kaleme alınan bir tür "ıslahat lâyhaları"na bakıldığında ekonomik çöküş ile ilgili tespit ve kaygılar öne çıkmaktadır (Burke, 1976: 141-142). Bu yazılarda sürekli fiyat artışlarından, devletin artan masraflarını karşılamaktan aciz olmasından, zenaatkârların yok olmasından ve tarımsal üretimdeki duraklamalardan bahsedilerek çöküşün ekonomik boyutları sürekli vurgulanmaktadır.⁴ Yine İspanyol yazarlarının bir kısmı, o dönemde ülkenin başına gelen felaketlerden bir çoğunun yabancılardan kaynaklandığını belirterek, Cenevizli tüccarları, Mısırlı-ları (!) ve çingeneleri bu durumdan sorumlu tutmaktadır.

Batı dünyasında toplumsal değişme sürecini bizzat yaşayan kişilerin içinde buldukları süreci yorumlama ve anlamlandırma eyleminde ortaya çıkan bu eleştirel yaklaşımın benzer örneklerini ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı devlet adamlarının yazılarında da bulabiliriz.⁵ Örneğin Cevdet Paşa, 1850'li yıllarda İstanbul'da lüks tüketimin yaygınlaşması ve bu nedenle devlet maliyesinin krize girmesi olgusunu Mısır valisi Mehmed Ali Paşa hanedanından bazı kimselerin İstanbul'a yerleşerek Osmanlı saray ricalini de gösterişçi tüketime alıştırmalarıyla açıklamaktadır:

"İstanbul içinde ahzû îtâ [alışveriş] çoğaldı. Esnaf güruhu zengin oldu. Bir aralık [Mısır Valisi] Mehmed Ali Paşa hânedanından pek çok paşalar ve beyler ve hanımlar Mısır'dan savuşup İstanbul'a döküldüler ve külliyyetli akçeler getirip bol bol harc ederek İstanbul süfehasına [sefahat düşkünlerine] sû'i emsal [kötü örnek] gösterdiler. Sefâhat vadisinde [alanında] yeni çığırlar açtılar. Hele Mısırlı hanımlar alafranga melbusat ve sair tecemmülâta [elbiseler ve diğer güzellik malzemelerine] rağbet edip İstanbul hanımları ve al'el-husus [özellikle] saraylılar dahi anları taklid eder oldular ve Mısırlıların ekseri gaali bahalar ile [yüksek fiyatlar ödeyerek] hane ve sahil-hane [yalı] ve akarat-ı

4 Peter Burke'un bu önemli makalesine dikkatimi çeken Cemal Kafadar'a minnettarım. Ayrıca onaltıncı yüzyılda Osmanlı seçkinlerinin benzer sorunları nasıl algıladıkları ve Osmanlı "çöküş edebiyatının ilk örnekleri" konusunda bkz. Kafadar, 1986.

5 Osmanlı devlet ricalinin iktisadi konulara bakışı ve bu bakışın evrimi konusunda ilk kapsamlı çalışması için bkz. Mardin, 1990.

sâire [diğer gelir getiren gayrimenkuller satın] aldılar. Bu cihetle Dersaadet'te emlâkin kıymeti fevkalâde terakki buldu ve İstanbul'da bir servet-i kâzibe [spekülatif servet] peyda oldu. Hâlbuki [bu nedenle] emr-i ticaretce [ticaretin kuralı gereği] ithalat ve ihracatın muvazenesi [dengesi] bozuldu. Al'ed-devam [bunun sonucu olarak] Avrupa'ya nukud-ı külliye [çok miktarda nakit para] gider oldu. Lâkin memurîn ay başında ma-âşlarını alıp hoş geçinir ve esnaf ve tüccar dahi kesret-i ahz-ü itâ [alışveriş çokluğu nedeniyle] ile mebalig-i külliye [büyük meblağlar] kazanır olduğundan işin sonunu düşünmezler idi. Ale'l-husus [özellikle] eyyam-ı sayfde [yaz günlerinde] Boğaziçi ve sair seyr-ü temaşa mahalleri [diğer gezinti ve eğlence yerleri] eshâb-ı safa ile lebaleb [sefa düşünleri ile dopdolu] olarak hâtıra [akla] keder ve zihne küdüret [tasa ve kaygı] getirecek mütalaâlardan [düşüncelerden] herkes ictinab ederdi [kaçırdı]" (Cevdet Paşa, 1986: 20).

Cevdet Paşa'nın yukarıda çizmiş olduğu "vur patlasın; çal oynasın" atmosferinde, ilk olarak, fatura Mısır Hidiv ailesine çıkarılmakta ve onların başlattığı gösterişçi tüketim modasına ayak uyduran Osmanlı saray mensupları ve özellikle saraylı kadınlar eleştirilmektedir.⁶ İkinci olarak da, kamu alanında sergilenen tüketim çılgınlığından bu kesime mal ve gayrimenkul satarak yararlananlar anlatılmaktadır. Üçüncü olarak da, son yüzelli yıllık iktisat tarihimizin ölümsüz temalarından biri olan "ecnebi memleketlere altın/döviz kaçması" meselesi, aşırı ithalat yolu ile ticaret hadlerinin bozulması çerçevesinde gündeme getirilerek, Osmanlı bürokrasisi, İstanbul'un ticaret erbabı ve sefahat düşünlerinin toplumsal sorumluluk duygusundan uzak davranışları eleştirilmektedir. Osmanlı başkentinde yaşayan insanların sanayi devrimini tamamlama yolundaki batılı ekonomilerin malları ile tanışma ve onları Veblen'in tanımladığı gibi gösterişçi tüketim mantığı içinde tüketerek kendi sınıf, tabakalaşma ve statü yapılarını yeniden üretme sürecini bir "zabıta vakası" gibi ele almak pek doğru değildir.

Bilindiği gibi, toplumsal değişme sürecine giren toplumlarda bireyler tüketim ve israfın sergilenmesi ile tanınarak ve kendilerini diğerlerinden farklılaştırarak toplumda "itibar ve statü" kazanırlar (Veblen, 1953). Gösterişçi tüketimin kamu alanında sergilenmesi yolu ile gerçekleşen toplumsal farklılaşma süreci, özellikle yeni palazlanan toplumsal gruplar açısından çok önemlidir. Toplumsal arenaya yeni çıkan gruplar, ancak gösterişçi tüketim ve israf mekanizmalarını kullanarak kısa zamanda toplumsal alanda itibar kazanmaktadırlar. Gösterişçi

6 Nilüfer Göle, *Modern Mahrem* isimli çalışmasında, müslüman ülkelerde kadının konumunun İslamcı/Batıcı, geleneksel/modern, farklı/eşit, mahrem/namahrem gibi karşıtlıkların oluşturduğu medeniyet tartışmalarında belirleyici olduğunu anlatır (Göle, 1991). Cevdet Paşa'nın Mısırlı hanımlar ve onlara hemen ayak uyduran Osmanlı hanımları hakkında söylediklerini, Göle'nin tespitleri bağlamında tekrar okuduğumuz zaman, müslüman ülkelerde kadınların konumunun sadece toplumsal model tercihlerine gönderme yapmakla kalmadığını, sanki bizzat kadınların alet oldukları yanlış (!) tercihlerin tüm toplumsal doku açısından yıkıcı etkileri olabileceği ve kadınların bu zincirleme toplumsal değişme sürecini başlatmakta en önemli toplumsal aktör olarak algılandığı sonucuna varılabilir.

tüketimin hayatın hangi alanlarında daha sıklıkla ortaya çıkacağı doğallıkla her topluma göre değişmektedir, ama günlük hayatta en azından yeme/içme, giyim/kuşam ve dinlenme/eğlence biçimleri gösterişçi tüketimin en çok sergilediği alanlar olarak göze çarpar.⁷ Zaten yukarıdaki alıntıda Cevdet Paşa'nın bahsettiği alanlar da bunlardır. Üst tabakalar toplumsal yaşamın bu alanlarında gösterişçi tüketim sayesinde kendilerini toplumun diğer kesimlerinden farklılaştırıp statülerini pekiştirirken, orta ve alt tabakalar da temel harcamalarından kısıp aynı gösterişçi tüketim davranışlarını taklit ederek toplumsal statülerini yükseltme gayreti içine girerler.

Burada amacımız Cevdet Paşa'nın sahip olduğu dünya görüşünü eleştirmek değil; ancak onun ve benzerlerinin sahip olduğu zihniyet yapısının toplumsal değişme süreci sonunda ortaya çıkan her yeni gelişmeyi "nev-zuhur, nev-icad" gibi olumsuz anlam yüklü terimlerle açıklama çabasının altındaki zihniyet sorunlarına dikkat çekmektir. Ayrıca, Cevdet Paşa örneğinde görüldüğü gibi, ondokuzuncu yüzyılda toplumsal değişme sürecini bilfiil yaşayan bireylerin kendi toplumsal konumlarından hareket ederek yaptıkları değerlendirmeler ve bu değerlendirmelerin bir sonraki yüzyılda, önce pek sorgulanmadan benimsenmiş bazı kabuller haline dönüşmesi ve daha sonra da yapılan akademik çalışmaların temel referans kaynağı olarak sürekli olarak benimsenmiş olmaları çok anlamlıdır. Vardığımız bu nokta, "toplumsal değişimin kendisi" ile "toplumsal değişimin algılandığı ideolojik/entellektüel çerçeve"nin ayrıştırılması gereğini bir kez daha ortaya koymaktadır. Bu ayrıştırma çabasının gerekliliği, özellikle Cumhuriyet döneminde ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı dünyasını ele alan akademik yazılarda daha fazla gündeme gelmektedir.

1.3. Cumhuriyet döneminde "Çöküş" edebiyatının biçimlenmesi

Genel olarak siyasal modernleşme tarihyazımında egemen olan çöküş teması, ondokuzuncu yüzyıla iktisat tarihi açısından bakıldığında biraz daha belirginleşmektedir. 1838 İngiliz Ticaret Antlaşmasının Osmanlı pazarını yabancı

7 Veblen'e göre, ataerkil özellikler gösteren geleneksel toplumlarda bazı lüks sayılabilecek mal ve hizmetlerin tüketimi sadece belli bir seçkinler grubunun tekelindedir. (Veblen, 1953: 63) Bu toplumlarda ancak yönetici seçkinlerin tüketebilecekleri mal ve hizmetler ve bunların tüketilme tarzı ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Geleneksel Osmanlı toplumu, Klasik Dönemde her kesimin tüketim ve davranış kalıplarının son derece ayrıntılı olarak belirlendiği bir yaşam tarzını kurumsallaştırmıştır. Değişik dini, etnik ve mesleki gurupların ve bürokratların giyecekleri elbisenin renk ve cinsinden, binecekleri hayvana kadar gündelik hayatın her boyutu ayrıntılı olarak kodlanmıştır. Osmanlı dünyasını ziyaret eden batılı gezginleri kendisine hayran bırakan bu çeşitlilik ve renk/üslup cümbüşü, aynı zamanda katı bir hiyerarşinin, sınırlı bir toplumsal hareketliliğin ve kırılması son derece zor bir toplumsal ayrışmanın göstergesidir. Doğallıkla 19. yüzyıldan itibaren başlayan Osmanlı modernleşme hareketi doğrultusunda Klasik Dönem Osmanlı toplumunun birçok katı kalıbı kırılmıştır. Aslında Cevdet Paşa'nın anlattıkları, toplumsal değişme sürecinde gerçekleşen bu kırılmanın bir hikâyesidir.

malların istilasına açması, Tanzimat sonrasında 1854 yılından itibaren alınan dış borçların devlet maliyesini yıpratması ve 1881 yılında yayınlanan Muharrem Kararnamesi ile Düyun-u Umumiye İdaresinin kurulması sonucunda bazı devlet gelirlerinin borç veren kuruluşun temsilcileri tarafından doğrudan toplanması gibi olgular, tarihyazımında çöküş atmosferinin yoğunlaşmasına ve bu dönemi, sadece bir tür “yarı sömürge oluş tarihi” olarak ele alınmasına sebep olmuştur.

Bu çöküş edebiyatının cumhuriyet dönemindeki ilk akademik örneklerinden biri, Ömer Celal Sarç’ın Tanzimat döneminin yabancı seyyah ve diplomatların yazdıklarından yola çıkarak 1940’ta yayınlamış olduğu makaledir. Sarç bu yazısında, Avrupa’da kapitalist üretim süreci içinde üretilen malların serbest ticaret rejimi sayesinde Osmanlı pazarına girmesini ve geleneksel Osmanlı üretim yapısı üzerindeki yıkıcı etkilerini ayrıntılı olarak sıralamaktadır.⁸ Bu yazıda egemen olan iç kapanma teması doğrultusunda mesele, sanki Tanzimat paşaları tarafından yanlış seçilmiş bir dış ticaret ve gümrük politikası olarak okuyucuya sunulmakta; buna karşılık sürekli olarak devlet tarafından kontrol edilen ve imtiyaz esasına göre korunarak üretim ve ticaret yapan Osmanlı lonca teşkilatının iç işleyişi, ilkel teknolojik düzeyi hiç hesaba katılmamaktadır.⁹

İktisat eğitimi Almanya’da yapan ve ünlü iktisatçı Werner Sombart ile birlikte çalışan Ömer Celal Sarç’ın bu yaklaşımı, aslında pek şaşırtıcı değildir. Ne de olsa, iktisadi düşünceler tarihinde klasik liberal doktrinin eleştirisi “Milli İktisat” taraftarı Friedrich List’in öncülüğündeki Alman iktisatçıları tarafından yapılmıştır (Szporluk, 1988). Serbest ticaret yaklaşımını kökünden reddeden, onun yerine devletin milli ekonomiye aktif olarak müdahale etmesini ve korumacılığı savunan Friedrich List’in, tüm Alman iktisatçıları etkilediği bilinmektedir.¹⁰

8 Sarç’ın makalesinde çöküşün sebepleri olarak (1) kapitülasyonlar, (2) halkın tüketim eğilimlerindeki değişiklikler sonucu yabancı malların tercih edilmesi, (3) yabancı mallara girişte % 5 gümrük resmi uygulandıktan sonra malların imparatorluk içinde dolaşımının serbest olması, buna mukabil Osmanlı üreticilerinin ürettikleri malların memleket içinde dolaşımında ilave vergilerin konması ve maliyetin yükselmesi olarak sıralanıyor. Ömer Celal Sarç, Osmanlı zanaatkarları yabancı malların rekabeti sonucu yıkılmasa, sanki kendi içinde gelişip sanayi devrimini Osmanlı dünyasında başlatma imkanına sahip olacaktı gibi bir yaklaşım içindedir (Sarç, 1940: 432-434)

9 Marksist iktisatçı Preobrazhensky’nin son derece veciz bir biçimde belirttiği gibi, “her kapitalist işletme tek başına ele alındığı zaman teknik ve ekonomik bakımdan herhangi bir zanaatkâr işletmesinden veya bu tür işletmeler topluluğundan çok daha güçlüdür. Kapitalist işletme içinde x zamanda üretilen bir boy kumaş, aynı kumaşı el tezgâhında üretmek için 2x veya 3x emek zamanı harcayan dokumacı karşısında ölümcül bir silaha dönüşüyordu. Savaşın kaderi, ucuz mallara yönelerek tercihini kapitalist üretim tarzından yana kullanan ve böylece kapitalist malları satın alarak zanaatkârlara karşı [olan mücadelede kapitalist üretime] destek veren tüketici tarafından tayin ediliyordu” (Preobrazhensky, 1965: 126)

10 Gülten Kazgan, List’in iktisadi düşünceler tarihindeki konumunu şöyle özetliyor: “kapitalizmin İngiltere’de daha eski ve yerleşmiş olması, nasıl Smith ve Rikardo’yu serbest ticaret taraflısı yaptıysa, Almanya’da kapitalizmin yeni doğuyor olması da, List’i ‘iktisadi milliyetçilik’e döndürdü.

Nitekim makalesinin son bölümünde Sarç, devlet veya yerli müslüman girişimciler tarafından son derece iyi niyetle kurulan fabrikaların nasıl çöktüğünü anlatmakta ve ayakta kalan "fabrikaların hemen hepsinin ecnebilerin elinde bulunması, Türk unsurunun kendi memleketinde ecnebilerin iktisadî tâbiyetine girdiğini ifade eden bir hal" olduğunu belirtmektedir (Sarç, 1940: 438). Tanzimat'ın 100. yılı dolayısıyla yayımlanan bu makalede ana hatları ortaya konan "iktisadi milliyetçi" görüşler ve çöküş temaları, başka yazarlar tarafından benzer bir şekilde 1980'lere kadar tekrarlanmıştır.¹¹

1930'ların sonundan itibaren kemikleşen iktisadi milliyetçi akademik çerçeveye ilaveten, 1960'ların getirdiği siyasal özgürleşme havasının altında ülkemizin geri kalmışlığının kökleri hakkında yapılan tartışmalar, ondokuzuncu yüzyılı ve özellikle Tanzimat dönemini Türkiye'nin içinde yaşadığı az gelişmişliğin temellendirilmesinde bir dönüm noktası olarak göstermiştir. Bu bağlamda, Tanzimat dönemi devlet adamlarının dışa açılma, borçlanma ve serbest ticaret düzeni kurma gayretleri kıyasıya eleştirilmiş ve Cumhuriyet yönetiminin ilk yıllarında kapitülasyonların ve yabancı müdahalelerinin ortadan kaldırılması için verilen mücadeleler kutsanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin hızlı bir toplumsal değişme süreci içine girmesinin ortaya çıkardığı toplumsal sorunlar, tarihin sanki kendisini tekrar etmesi gibi ele alınmış ve 1960'lar Türkiye'sinin de aynen Osmanlıların son döneminde olduğu gibi tekrar yarı sömürge düzeni içine girdiği konusunda siyasal tespitler yapılmıştır.¹² Zafer Toprak'ın da belirttiği gibi, Tanzimat döneminde yaşanan dışa açılma süreci ve özellikle 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması gibi olgular, farklı tavırlar alması beklenen milliyetçi ve marksist dünya görüşüne sahip yazarlar tarafından benzer bir biçimde, yani iktisat tarihi açısından çöküşün başlangıcını simgeleyen bir "günah keçisi" olarak yorumlanmıştır (Toprak, 1992a: 57).

Genel olarak, ondokuzuncu yüzyılı yorumlamak konusunda varolan ve iktisat tarihi alanında da perçinlenmiş olan kötümser bakış, 1980'lere kadar egemenliğini korumuş; ancak daha sonra ülkemizin yaşadığı dışa açılma süreci sayesinde aşılmaya başlamıştır.

Liberal evrenselciliği reddediyor, yeni gelişen Alman sanayiinin ihtiyaçlarına uygun bir koruma politikası/teori kuruyordu" (Kazgan, 1974: 202)

11 Ülkemizde milli devlet kurmanın bir alt süreci olarak gerçekleşen ve 1912 Balkan savaşlarından itibaren hayata geçirilen iktisadi milliyetçiliğin akademik dünyada kabul görmesi ancak 1930'larda gerçekleşmiştir. Bu konuda siyaset, üniversite hocalarının önünde gitmiş, onlar kervana sonradan katılmıştır. İktisadi milliyetçilik, milliyetçilik biçimleri ve siyasal sistem ilişkisi için bkz. (Aktar, 1996f).

12 Mehmet Altan, 1960'larda sol hareket içinde egemenliğini pekiştiren az gelişmişlik ve geri kalmışlık ile ilgili literatürün 1838 İngiliz Ticaret Antlaşmasını nasıl yorumladığını ayrıntılı olarak anlatmakta ve eleştirel bir analize tâbi tutmaktadır (Altan, 1994).

1. 4. Doğu Akdeniz liman kentleri ile ilgili bilgilerimizin kaynağında farklı disiplinler ve farklı yaklaşımlar:

Tahmin edilebileceği gibi, diğer Doğu Akdeniz liman kentleri gibi İstanbul ile ilgili bilgilerimiz de geniş bir disiplinler yelpazesi içinde şekillenmektedir. Bu alanda çalışan ve yukarıda anlattığımız zihniyet yapısından ve ideolojik çerçeveden etkilenecek bilgi sunan siyasi tarihçiler ve bazı iktisat tarihçileri olduğu gibi, aynı şekilde toplumsal değişme sürecine ve bu sürecin ortaya koyduğu yeni biçimlenme ve çeşitlenmelere karşı hassasiyet gösteren sosyal bilimciler, iktisat tarihçileri, mimarlık ve sanat tarihi uzmanları da vardır.

Öndokuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine belli tarımsal ham maddelerin veya yarı mamul malların üretiminde uzmanlaşarak eklenmesi sürecinde öncelikle liman şehirleri etkilenmiştir. Genişleyen ticaret yapısı, bu şehirlerin bölge içindeki konumunu etkilemiş ve onları ekonomik bakımdan önemli merkezler haline getirmiş, nüfuslarının artışı dolayısıyla nihayet bu şehirler Osmanlı idari yapısında ön plana geçmişlerdir.

Bu dönemde İzmir'i ele alan Kıray'ın ayrıntılı olarak anlattığı gibi, hinterlandından elde edilen tarımsal ürünler, İngiliz sermayesi tarafından inşa edilen demiryolları ile İzmir limanına taşınmıştır (Kıray, 1972: 12-40). İzmir'in bölge içindeki konumunun değişmesi ve yeni bir ulaşım/iletişim sisteminin gelişmesi kentteki ticaret yapısında önemli dönüşümler/farklılaşmalar yaratmış ve şehirde ikili bir yapı belirgin hale gelmiştir. İlk olarak, dış ticaretin örgütlenmesinde egemen olan ihracat şirketleri, bankalar, sigorta şirketleri ile bunların sahip ve yöneticilerinden oluşan yeni bir kesim ortaya çıkmıştır. Bu kesimin uzantısı ve aracı olarak faaliyet gösteren Osmanlı azınlık tüccarları da yeni bir işlev kazanmışlardır. Şehrin mimari dokusunda antrepolar, liman ve incir-tütün gibi "tarımsal ham maddeleri ihracata hazırlama" üniteleri (paketleme, sandıklama vb.) önem kazanmaya başlamış, eski tip ticaretin yapıldığı han ve çarşıların yanı sıra, yeni iş yerleri, oteller ve ithal malların satıldığı yeni çarşılar oluşmuştur. Dış ticaret ile ilgili olarak ortaya çıkan bu iki grup, zamanla İzmir'de yeni dışa dönük, gösterişçi tüketimin sergilenmesine uygun yaşam alanları yaratmıştır. İkinci olarak, İzmir'in geleneksel esnaf ve zanaatkarları, şehrin daha düşük gelirli müslüman kesimine mal satmaya yönelik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla şehrin dokusuna damgasını vuran ve ticaretin, tüketimin, konut alanlarının oluşumunda kendini hissettiren "ikili sosyal yapı ve ilişkiler düzeni" ortaya çıkmıştır.¹³

13 Liman şehri olmamasına rağmen, benzer bir dönüşüm Bursa'da meydana gelmiş ve Bursa'da yabancı sermaye tarafından kurulan fabrikalarda üretilen ipek ipliğini etkin bir biçimde limana taşıyarak oradan da gemilerle Fransa'nın Marsilya limanına yollamak amacıyla Bursa-Mudanya arasında 1892 yılında demiryolu inşa edilmiştir. Böylece Bursa ve havalisi, Osmanlı pazarı ile o

Dikkat edilirse, Kıray'ın analizinde, hem İzmir'in Batı Anadolu içinde değişen konumu makro düzeyde ele alınmakta ve hem de şehrin dokusunda gözlemlenen değişiklikler "alt süreçler" halinde analiz edilerek, toplumsal değişme dediğimiz büyük bütün ile irtibatlandırılmaktadır. Bu analizde gözlemlenen bütünselliğe ulaşma kaygısı, kullanılan kaynaklarda da kendini göstermektedir. İthalat-ihracat rakamları, eski şehir haritaları, salnâmeler, nüfusun etnik/dini dağılımı ve mimari doku ile ilgili gözlemler ve Halit Ziya Uşaklıgil gibi İzmir kökenli yazarların kitaplarındaki betimlemeler bütünselliğe ulaşma yolunda kullanılan araçlardır.

Osmanlı dünyasının ondokuzuncu yüzyılda yaşamış olduğu toplumsal ve ekonomik dönüşümler hakkında bilgi dağarcığımıza önemli katkılar yapan bir diğer grup sosyal bilimci de "bağımlılık okulu" çerçevesinde konuları ele almışlardır. *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri* başlıklı bir derlemede, ondokuzuncu yüzyılda yaşanan değişimlerin hangi teorik ve tarihsel perspektif içinde ele alındıkları zaman ne tür bilgilerin ortaya çıkacağını değerlendiren Keyder, Özveren ve Quataert 1970'lerde yapılan araştırmalara damgasını vurmuş olan "bağımlılık okulu" nun ürettiği bilgi dağarcığının bazı özelliklerini şöyle özetliyorlar:

"Bağımlılık yaklaşımı ... çözümlemenin köşe taşları olarak, yapılanma ve sömürü olgularını kullanır. Bu açıdan, liman kentinin mantığı emperyalist sömürü sürecinden kaynaklanır. Sömürge kenti, kendi iç bölgesiyle emperyalist merkez arasında kanal olarak hizmet eder; sakinleri de yabancı emperyalist uşaklarından başka bir şey değildir. Bunlar, yaşadıkları toprağa ve bu toprağın gerçek sahiplerine yabancılaşmış bir "komprador" sınıf oluştururlar. Sömürünün gerçekleştirilmesindeki rolleri nedeniyle, etkileri temelde olumsuzdur ... Sömürünün olmaması halinde bağımsız gelişim ve dönüşümün gerçekleşeceği kabul edilir" (Keyder, Özveren ve Quataert, 1994: 124).

Bağımlılık yaklaşımı hakkında yapılan bu son derece doğru ve anlamlı tespit, bir bakıma da mercek altında tutulan ilişkilerin eş anlı olarak, başka alt süreçleri perdelediğini ve toplumsal değişmeyi, bütünselliği içinde kavramamızı zorlaştırdığını ortaya koymaktadır. Bağımlılık yaklaşımının, liman kentlerinin esas

---

dönemde varolan ekonomik ilişkisinden daha yoğun bir etkileşimi Fransa'nın liman kenti Marsilya ve Avrupa'nın en önemli ipekli dokuma merkezi olan Lyon ile yaşamıştır (Aktar, 1990: 177). Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Bursa'da modern yöntemlerle çalışan ve 1860'larda yaklaşık 7800 kişiye istihdam sağlayan ipek ipliği (filatür) fabrikalarının yanısıra eski Bursa hanlarında geleneksel el tezgâhları ile ipekli kumaş dokuyan zanaatkarlar vardır. Böylece, Bursa'da modern teknikleri kullanarak üretim yapan iplik fabrikalarının kurulmasıyla birlikte, aynen İzmir'deki sürece benzeyen "ikili" bir üretim ve sosyal ilişkiler yapısının ortaya çıkmış olduğunu görüyoruz. Bursa'nın dışa açılması sonucunda ortaya çıkan bu iki ayrı üretim ve sosyal ilişkiler tarzının birbiri ile ne teknolojik düzeyde, ne mal alış verişinde, ne de hitap ettikleri piyasaya açısından ilişki içinde olmadığını biliyoruz. Ayrıca, çoğunlukla yabancı sermaye gurupları tarafından işletilen iplik fabrikalarının özellikle Rum ve Ermeni köylerinden getirdikleri mevsimlik işçileri istihdam etmelerinden ötürü, Bursa şehrinin genel nüfus dokusu içinde bir "yama" gibi durduklarını belirtebiliriz. (Aktar, 1996c: 123).

olarak, çevre ülkesi ile emperyalist merkez arasındaki ilişkide stratejik rolleri üzerine fazla vurgu yapması, aynı zamanda belirli tür kaynakların (ihracat istatistikleri vb.) öne çıkarılmasını gerektirmektedir. Bağımlılık yaklaşımını tercih eden iktisat tarihçileri ve sosyal bilimciler, seçtikleri teorik perspektifin getirdiği sınırlamalar dolayısıyla, diğer disiplinlerin (sosyal ve kültürel tarih, mimarlık tarihi, folklor vb.) sunduğu bilgi ve kaynaklara karşı biraz duyarsız hale gelmektedir. Bu yaklaşımın biraz mübalağa edildiği hallerde, liman kentinde mukim toplumsal sınıf ve tabakaların arasında belli kesimlerin ancak bazı özelliklerinin altı çizilecek ve kolaylıkla “bardağın yarısı boş” yaklaşımı her liman kentinin bazı özgün karakteristiklerini perdelemeye başlayacaktır. Dolayısıyla bağımlılık yaklaşımı, modernleşme okulunun eksik bıraktığı boyutları vurgulamaya çalışırken, ondokuzuncu yüzyılda liman kentlerinde kendisini hissettiren toplumsal değişme dinamiklerinin kent dokusu, toplumsal tabakalaşma, tüketim eğilimleri ve insan ilişkileri üzerindeki bazı etkilerini göz ardı etme potansiyelini de içinde taşımaktadır.

II. İstanbul’da değişimin eksenleri: iletişim, bankacılık ve dış ticaret, Bab-ı Âli bürokrasisi ve modern orta tabakalar

Toplumsal değişme sürecine girmiş olan liman kentlerinde değişimin yönü, temposu ve ortaya çıkarmış olduğu yeni yapılanmaların kolayca izlenebileceği yer, merkezi iş alanıdır. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren, İstanbul’un içine girdiği değişim süreci sonunda, Osmanlı başkentinin “çift merkezli metropol”e dönüşümü gerçekleşmiş; bir anlamda Osmanlı başkentinin merkezi iş alanı yeniden biçimlenmiştir (Ortaylı, 1977: 95). İstanbul’un merkezi iş alanının yeniden biçimlenme süreci aynı zamanda, ticaretin genişlemesi sonucunda içine girdiği yeni ekonomik ilişkiler ve bu değişikliklerle paralel olarak yürüyen yeni bir merkezi yönetim/reform anlayışının mekâna yansımalarıdır. Şimdi sırası ile bu değişiklikleri ele alacağız.

İstanbul’un merkezi iş alanındaki dönüşümleri biçimlendiren ilk olgu, ondokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren İstanbul’un kendi çevresi ve dış dünya ile kurmuş olduğu ilişkinin doğasında ciddi değişiklikler yaşanmış olmasıdır. Artık Osmanlı başkenti, dünya ile yelkenli gemiler ve kervanlar yardımıyla ilişki kuran bir konumdan çıkmıştır. Geçtiğimiz yüzyılın ortasından itibaren, yelkenli gemiler yerini buharlı gemilere terk ederken, Orient Express 1888 yılında Paris, Viyana ve Selanik üzerinden Sirkeci’ye ulaşmıştır (Karal, 1962: 468). İstanbul’da oturanların dış dünya ile haberleşmeleri, artık Tatar ulakların at sırtında bir menzilden diğerine taşıdıkları mektuplarla değil; modern posta ve telegraf sistemi içinde gerçekleşmeye başlamıştır. Böylece iletişim ve ulaşım alanındaki değişiklikler mekâna yansımış ve İstanbul’da yeni tren istasyonları ve modern postahane binaları inşa edilmeye başlanmıştır. Gelişen dış ticaret sonucunda,

önceki yüzyıllarda şehre deve kervanlarının getirdiğinden çok daha fazla miktarlarda mal gelmeye başlaması ile birlikte, bu malların boşaltılması ve depolanması için yeni rıhtımlar / antrepolar inşa edilmiştir.¹⁴ Ve nihayet yeni mallarla birlikte İstanbul'a gelen çok sayıda tüccarın kalacağı oteller açılmıştır. Kıray'ın İzmir için belirttiği bu aşama, İstanbul'da da aynen gerçekleşmiştir. Artık geleneksel Osmanlı hanlarının eski işlevleri çözülmüş ve buradan üç tip yeni bina ortaya çıkmıştır: malların indirildiği liman/istasyon, malların muhafaza edildiği antrepolar ve tüccarların gecelediği oteller (Kıray, 1972: 34).

İkinci olarak, İstanbul'da dış ticaretin patlaması ve yabancı sermayenin girişi sonucunda gelişen finans kurumları ve bankalar, şehrin merkezi iş alanında yeni bir bölünmeye ve ikinci merkezin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böylelikle İstanbul'un geleneksel olarak ticaret, zanaat ve depolama faaliyetlerinin yoğunlaştığı Eminönü, Beyazıd ve Unkapanı'nın karşısında yeni bir iş alanı doğmuştur. Zaman içinde, Galata köprüsü ile birbirine bağlanan bu iki merkez aynı zamanda ekonomik süreçleri kontrol eden iki farklı toplumsal kesimin yaşam alanını da temsil etmektedir.

Yeni merkez olarak sıvrilen Karaköy, Galata ve Bankalar Caddesinde açılan bankalar ve bankerlik firmaları, sigorta şirketleri bulunmaktadır. Finans ve sigorta kurumları kendi çalışma biçimlerine uygun olarak inşa edilmiş yeni iş hanlarına yerleşmiştir. Eminönü, Beyazıd ve Kapalıçarşı etrafındaki geleneksel Osmanlı hanlarından farklı olarak, bu hanlarda sadece bürolar bulunmaktadır. Kısacası yeni tip ticaret, kendi doğasına uygun iş yerini de yaratmıştır. İlhan Tekeli'nin de belirttiği gibi, artık koordinatör rolünü üstlenmiş olan tüccar, malların bulunduğu depolarda değil, bankalara ve diğer faaliyetlere yakın olan yeni iş hanlarından işlerini idare etmektedir (Tekeli, 1994: 6). Böylece Osmanlı başkentinin yüzyıllardır ticaret hayatının şekillendiği Kapalıçarşı ve çevresinin itibarı görece olarak azalmıştır.

İstanbul'un merkezi iş alanının dönüşümüne katkı yapan üçüncü etken de, Tanzimat döneminde yeniden biçimlenen Osmanlı bürokrasisinin yarattığı değişikliklerdir. Osmanlı başkentinde nezâretler kurulmuş, artık devlet işleri Osmanlı paşalarının konaklarında değil, gelişen Bab-ı Âli bürokrasinin yerleştiği büyük kârgir binalarda takip edilmeye başlanmıştır. Tanzimat döneminde, eski merkezin yanı başında kurulan devlet daireleri ile İstanbul'un merkezi iş alanı yeniden şekillenmeye başlamıştır.

Dördüncü olarak da bütün bu yukarıda özetlediğimiz faaliyetlerle at başı giden yeni örgütler, girişimciler ve kamu hizmetleri ortaya çıkmıştır. Genişleyen ekonomik faaliyetle birlikte, Avrupa'dan ithal edilen lüks tüketim mallarını satan dükkanlar, bar, lokanta ve tiyatro gibi yeni kamu alanları Beyoğlu ve civarın-

14 Osmanlı İmparatorluğunun son yüzyılında, ulaşım ve haberleşme alanlarındaki gelişmelerin ayrıntılı olarak işlendiği makaleler derlemesi için bkz. İhsanoğlu ve Kaçar (der.), 1995.

da gelişmeye başlamıştır. Önceleri yabancı diplomatların yerleşmiş olduğu bu semt, giderek daha da kozmopolitleşmiş ve yine Beyoğlu'nda ilk kez ortaya çıkan apartmanlarda yerleşen yabancı - gayrimüslim tüccarlar ve uzmanlar da kentin modern orta tabakalarını oluşturmuşlardır (Kıray, 1982: 386).

Beşinci ve son olarak da İstanbul'un bütün bu dönüşümlerle birlikte bölge içindeki konumunun değiştiğini belirtmeliyiz. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul, sadece idari fonksiyonların öne çıktığı ve şehir halkının tüketici özelliğinin ağır bastığı bir imparatorluk başkenti olmaktan çıkmış, ithalat ve ihracatın geliştiği ve Haydar Kazgan'ın 'Osmanlı Merkantilizmi' olarak isimlendirdiği yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemde sivrilen tüccar kesimine önce Galata bankerlerinin ve daha sonra da bankaların sağladığı finansman desteği sonucunda İstanbul, Karadeniz bölgesinde yoğunluk kazanmış olan ticari faaliyetlerin örgütlendiği bir bölgesel merkez haline gelmiştir.¹⁵

Yukarıda özetlediğimiz bu süreçler, İstanbul'da merkezi iş alanının dokusunu değiştirerek mekâna yansırken, şehrin eski merkezinde bulunan geleneksel esnaf ve zanaatkâr da tamamen ortadan kalkmamıştır. Böylece iki merkezin yan yana yaşadığı "ikili yapı" ortaya çıkmıştır. Yeni fonksiyonlar Beyoğlu ve Galata'da yoğunlaşırken, eski merkezde yoğunlaşan iktisadi faaliyetler de bu değişikliklere uyum göstererek ayakta kalmışlardır. Etnik ve dini açıdan gayrimüslimler yeni dünyanın parçası olurken, müslüman esnaf ve zanaatkar da eski merkezin civarında gelişerek serpilmiştir.

III. "Annuaire Oriental"dan İstanbul'daki iktisadi faaliyetleri ve meslek yapısını izlemek

Bu noktada, şimdiye kadar pek az kullanılan ve İstanbul'un iktisadi yapısı hakkında önemli bilgilerin bulunduğu bir kaynağı araştırmacıların dikkatine sunmak istiyorum.¹⁶ Esas olarak bu kaynaktan yola çıkarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un eski ve yeni merkezi iş alanında konuşlanmış olan iktisadi faaliyetler ve meslek yapısı hakkındaki gözlemlerimi dile getirmek istiyorum.

Bir ülkenin ve özellikle İstanbul gibi bir kentin yaşadığı toplumsal değişim

15 Kazgan, İstanbul'da gelişen ticaretin toplumsal sonuçlarını şöyle özetliyor: "Avrupa ticareti ilk olarak iç ticareti ve daha sonra da transit ticareti hızla artırarak Osmanlı merkantilizmi adını vereceğimiz ve özellikle ticari akımı ile Osmanlı azınlıklarından oluşan bir tüccar sınıfın ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Bu ticari gelişme gümrük hasılatı vb. yeni matrahlar yaratmak sureti ile devlet varidatını daha hızlı artıracığı için, Batı'dan gelen yeni tüketim biçimleri azınlıkların yanı sıra saray, yüksek kademe devlet adamları ve görevlilerin ailelerini de kısa zamanda sarıvermişti" (Kazgan, 1995: 112).

16 İzleyebildiğim kadarıyla 1914 tarihli Annuaire Oriental - Şark Ticaret Yıllığını ilk kez analitik olarak inceleyen ve Galata'nın konut alanından iş yerine dönüşüm sürecini Charles E. Goad tarafından yapılmış olan 1905 tarihli sigorta haritası ile karşılaştırarak ortaya koyan çalışma, Edhem Eldem tarafından gerçekleştirilmiştir (Eldem, 1992).

sürecinin izlenebileceği temel eksenlerden biri de iktisadi faaliyetler ve bu faaliyetlerin üzerinde yükselen iş ve meslek yapısıdır. Bu çalışma, 1868 - 1938 yılları arasında yayımlanmış olan *Annuaire Oriental* - Şark Ticaret Yıllıkları içinde bulunan bilgilerin ayrıntılı dökümü ve tekrar sınıflandırılması sonucunda ortaya çıkmıştır. 1868 - 1938 yılları arasında, İstanbul'daki iktisadi faaliyetlerin ve bu faaliyetlerin üzerinde yükselen iş ve meslek yapısının evrimine ve ortaya çıkan çeşitlenmelere bakarak, anılan tarihler arasında ekonomik düzlemde ortaya çıkan uzmanlaşma, örgütlenme ve toplumsal işbölümünün boyutları hakkında farklı bazı genellemeler yapma imkânını vermektedir.

Gözlem ve genellemelerin farklı olmasının esas nedeni, esas olarak ithalat-ihracat, dış borç, ödemeler dengesi gibi "makro" düzeyde fikir veren bilgilerden ziyade; Cervati biraderler tarafından İstanbul'un merkezi iş alanında yapılmış olan sayımlarda ortaya çıkan firma, meslek erbabı ve işyerlerinin dökümlerinden ibaret olan "mikro" bilgilerden yola çıkılmış olmasındandır. Böylece, gerçek hayatta toplumsal yapının bütünlüğü içinde yer alan alt-süreçlerin hangi etkiler sonucunda ve nasıl değiştiğinin "özel tarihini" bu kaynaklardan izlemek mümkün olacaktır.

III. 1. Şark Ticaret Yıllıkları'ndaki bilgilerin kapsamı ve içeriği

Bu yazı içinde genel olarak "Şark Ticaret Yıllıkları" olarak adlandıracağımız bu rehber kitaplar, kapsam olarak, sadece Osmanlı devleti sınırları içindeki ticari merkezleri ve bu merkezlerde gerçekleşen iktisadi faaliyetleri girişimcilere tanıtmak amacıyla hazırlanmıştır. Şark Ticaret Yıllıkları, aslında tüm Balkan ülkeleri ve Doğu Akdeniz dünyasının ticaret merkezleri hakkında bilgi vermektedir. Nitekim Şark Ticaret Yıllıklarının çeşitli baskılarında Kahire'den İskenderun'a, Selanik'ten Manastır'a kadar tüm ticaret merkezlerinde yapılan derleme ve sayımlar sonucunda, bu şehirlerdeki firmalar ve serbest meslek sahipleri hakkında bilgiler ve ilanlar bulunmaktadır. Örneğin, 1893-94 yıllığında, Osmanlı devleti dışında, Rusya, Yunanistan, Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'ın ticaret merkezleri ve bu şehirlerdeki firmalar, tüccarlar ve meslek sahipleri hakkında bilgi vardır. Şark Ticaret Yıllıklarının yayımlanma amacı, esas olarak, o günlerde Marsilya veya Southampton'dan vapura binip Galata rıhtımına inen bir tüccarın ihtiyacı olan bilgileri bu yıllıklarda bulundurmaları olmalıdır. Fakat Şark Ticaret Yıllıkları aynı zamanda İstanbul, İzmir ve Selanik gibi merkezlerde yerleşmiş olarak iş yapan Osmanlı ve yabancı tüccarlara dönük olarak da bilgi sunmaktadır. Herhangi bir malın hangi firma tarafından satıldığını veya bu mal yabancı kökenli ise Osmanlı dünyasındaki temsilcisinin kim olduğunu öğrenmek isteyen yerleşik tüccarı da bilgilendirmek amacıyla Şark Ticaret Yıllıklarının yayımlandığını tahmin edebiliriz.

Nitekim A. İrfan tarafından Türkçe yayımlanan ve hazırlanış mantığı bakımından bizim incelediğimiz Şark Ticaret Yıllıklarına çok benzeyen, fakat kap-

sam olarak son derece sınırlı olan, “İlâveli Takvim-i Ticaret” isimli ticaret rehberine 1897 yılında Beyoğlu, Cadde-i Kebir [İstiklal Caddesi] 342 numarada bulunan Bizans Birahanesi tarafından verilen ilanda şunlar yazılıdır:

“İşbu birahane en âlâ cinsten olmak üzere, Löwenbrau, Viyana Burgerlich Biraevi fabrikalarının biraları ve envai müskirat [alkollü içkiler] ve meşrubat fûruht olunduğu [satıldığı] gibi, öğle ve akşam taamları [yemekleri] mevcut bulunup, abone suretiyle dahi taam verilir. Mûteaddit Osmanlı ve ecnebi gazeteleri, Cervati Biraderlerin sâlnamesi [yılığ] ile İrfan Kütüphanesinin Takvim-i Ticareti dahi mezkûr birahane de daima mevcut bulunur” (İlâveli Takvim-i Ticaret/Annuaire Commercial Ottoman, 1313/1897: 134). 17

Dikkat edilirse, bu ilanda İstanbul’da yerleşik olan kimselere yönelik olarak hizmet veren Bizans Birahanesinde bulunan Osmanlı ve yabancı gazetelerin yanı sıra “başvuru kitabı” olarak Cervati biraderlerin yayımladığı Şark Ticaret Yıllıkları müşterilerin dikkatine sunulmakta ve verilen ilanda bu durum özellikle vurgulanmaktadır.

Bu çalışma çerçevesinde inceleme imkânı bulduğumuz Şark Ticaret Yıllıklarının birincisi Raphael Cesar Cervati tarafından 1868 yılında *Indicateur Constantinopolitain* adı altında basılmış ve daha sonra farklı isimler altında yayımlanmıştır. Elimizde bulunan 1909 yılına ait nüshadan artık Cervati biraderlerin Şark Ticaret Yıllıklarının yönetiminden ayrıldıklarını öğreniyoruz. Aynı nüshada yayıncı olarak “The Annuaire Oriental & Printing Company Limited” adı geçmekte ve İstanbul’da bulunan İngiliz, Fransız, Yunan ve İtalyan Ticaret odaları tarafından desteklendiği belirtilmektedir. 1921 tarihli *Annuaire Oriental*’ın kapağından tekrar yayıncının değiştiğini ve artık Alfred Rizzo tarafından yayımlandığını öğreniyoruz. Alfred Rizzo firması Osmanlı devletinin son ve Cumhuriyet yönetiminin ilk yıllarında kanun ve kararnamelerin tercüme ve yayınlanmasında uzmanlaşmış bir kuruluştur. Bu çalışma esnasında inceleme imkânı bulduğumuz en son yıllık, 1938 yılında Türk Ticaret Yılığ başlığı ile “Milli Ülkü Neşriyat Yurdu” tarafından yayımlanmıştır.

Şark Ticaret Yıllıklarının 1880 ile 1909 tarihleri arasında, *Annuaire Oriental* adı altında güncelleştirilerek 25 kez basıldığı anlaşılmaktadır. 1929/30 yılına kadar aynı isim altında basımı süren bu yıllıklar, daha sonra da *Ticaret Yılığ - Annuaire Commercial* başlığı altında 1939/40 yılına kadar - eskisi gibi kapsamlı olmamakla birlikte! - yayımlanmaya devam etmiştir.¹⁸ Başlıklarından da anlaşılabilir gibi yıllıklar Fransızca yayımlanmıştır.¹⁹ Esas olarak kitapçılarda satıl-

17 Bu kaynağa dikkatimi çeken sayın Nedret İşli’ye teşekkür ederim.

18 Bu yıllıkların varlığı ve İstanbul’un iktisadi hayatını aydınlatmak konusundaki önemi üzerine ilk kez dikkatimi çeken sayın Turgut Kut’a, özel koleksiyonlarında bulunan Şark Ticaret Yıllıklarını kullanmama izin veren sayın Gani Yener’e ve Nedret İşli’ye minnettarım.

19 Bu çalışmada kullandığımız Şark Ticaret Yıllıklarının tam künyeleri yazının sonunda verilmiştir.

mak amacıyla değil; abonelere dağıtılmak için basıldığı anlaşılan bu rehber kitaplarda uluslararası ticaret ve servis sektörüne dönük olan bilgilerin biraz daha fazla öne çıkarıldığını söyleyebiliriz.²⁰ Her şeye rağmen, geleneksel esnaf ve zanaatkârlar da sayılarak yıllık kapsamına alınmış ve ileride göreceğimiz gibi bu kesim hakkında da ayrıntı bilgi verilmiştir.

Şark Ticaret Yıllıklarının kurucusu Cervati Biraderler ve yayıncısı olan diğer kuruluşlar İstanbul'da faaliyet gösterdikleri için, Osmanlı başkenti bu yıllıklarda en ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Okuyucuya fikir vermek amacıyla, örneğin 1909 Şark Ticaret Yıllığını incelendiğinde, ilk önce Osmanlı coğrafyası hakkında bilgi verildiğini görüyoruz. Daha sonra, Osmanlı idari yapısı içindeki tüm nezaaretler sıralanmış ve yüksek devlet memurlarının isim ve ünvanları verilmiştir. Yıllıkta, 1876 anayasasının fransızca tercümesinin yanısıra, Osmanlı Meclis-i Mebusanı ve Ayan Meclisi üyeleri de tanıtılmıştır. Yine bu bölümde Avrupa başkentlerindeki Osmanlı elçiliklerinin adresleri ve diplomatların isimleri okuyucunun bilgisine sunulmuştur. Aynı şekilde, İstanbul'daki yabancı misyonların adresleri ile İstanbul'da görev yapan yabancı elçilik mensuplarının dökümü de yapılmıştır.

1909 Şark Ticaret Yıllığında idari yapı ve temsilcilikler hakkında bilgi verilmesinden sonra, İstanbul'a Avrupa'nın çeşitli limanlardan yapılan tarifeli vapur seferleri, tütün rejisi, Düyun-u Umumiye, rıhtımlar idaresi, tünel, tramvaylar, yılın belli günlerinde İstanbul'da tertiplenen sergi ve fuarlar, Anadolu ve Rumeli demiryollarının uzunlukları, istasyonları ve tarifeleri, döviz kurları, hicri tarihleri milâdi tarihlere çevirme kılavuzu ve ticaret hayatını ilgilendiren Osmanlı kanun ve kararları hakkında da bilgi verilmektedir.

Şark Ticaret Yıllıkları yayınlayan Cervati biraderlerin bilgi dağarcığına en önemli katkısı, İstanbul'un hem yeni (Galata, Beyoğlu) hem de eski/geleneksel (Eminönü, Beyazıt, Kapalıçarşı) merkezi iş alanlarındaki cadde ve sokaklarda faaliyette bulunan işyerlerinin dökümünü sahiplerinin isimlerine göre alfabetik olarak sıralamış olmalarıdır. Cervati kardeşlerin kendi imkânları ile yaptırmış oldukları bu listeleme çabası, aslında, ilkel düzeyde bir "Sanayi ve İşyerleri Sayımı" olarak ele alınabilir. Özellikle, 1883-1921 yılları arasında yayımlanmış olan Şark Ticaret Yıllıklarında, iktisadi aktörler ve firmalar düzeyinde, İstanbul'daki ticaret hayatının canlılığının ve kentin o yıllarda yaşamış olduğu dönüşümün algılanması açısından son derece yararlı bilgiler sunulmaktadır. Diğer yandan da meslekler hakkında bilgi verilmiş olması, bizi ancak nüfus sayımlarında bulabileceğimiz türden bir bilgi yığını ile karşı karşıya bırakmaktadır.

20 İncelediğimiz 1909 tarihli Şark Ticaret Yıllığının yayıncı tarafından numaralandırıldığını ve künye sayfasında 02197 sayısının basılı olduğunu gözlemliyoruz. Ayrıca aynı künye sayfasında 1910 yılında yayımlanacak Şark Ticaret Yıllığına ilan vermek isteyenlerin 1 Kasım 1909 tarihine kadar müracaat etmeleri gerektiği bildiriliyor.

Şark Ticaret Yıllıklarında sadece işyerlerinin yoğun olarak bulunduğu sokaklar sayım kapsamına alınmıştır. Sayım kapsamına alınan sokaklarda, özellikle Beyoğlu ve Galata'da, esasen konut olarak inşa edilmiş bir apartmanın altında işyeri bulunuyorsa, apartmanda oturan kişilerin isimleri, rütbeleri, yabancı ise milliyeti ve meslekleri/nerede çalıştıkları da alfabetik olarak verilmiştir. Ama işyeri yoğunlaşmasının bulunmadığı sokaklar sayım kapsamına alınmamıştır. Örneğin, Galata'daki etnik dağılımı ve yabancıların yoğunlaşma biçimlerini ortaya koyabilmek için 1914 yıllığını kullanan Edhem Eldem, Galata'da Azapkapı, Şişhane, Arap Camii ve Kürkçükapı arasında ve dar gelirli kesimden Müslüman/Türklerin yaşadığı mahallenin sokak dökümünün yıllıkta yer almadığını belirtmektedir:

“Bu bölgedeki Türk unsurunun Yorgancılar Caddesi dışında gözükmemesinin nedeni ise bu bölgenin neredeyse tamamının konutlarla kaplı olması ve belirli bir kesime hitap eden ticarî bir rehber olan *Annuaire Oriental*'in buradaki sokakları dikkate bile almamasıdır” (Eldem, 1992: 63)

Kısaca Şark Ticaret Yıllıkları, Beyoğlu, Galata ve eski İstanbul tarafında merkezi iş alanı içinde bulunan ve özellikle işyerlerinin bulunduğu sokakların ayrıntılı sayım ve dökümünü vermekte, bu bilgiler bir yandan ilkel düzeyde sanayi ve işyerleri sayımı gibi sunulurken, diğer yandan da bu sokaklardaki binalarda oturanların isim ve meslek, milliyet ve ünvanları verilmektedir. Dolayısıyla Şark Ticaret Yıllıklarının çıkış noktası, merkezi iş alanı ile sınırlıdır. Fakat ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı başkentinde Kapalıçarşı ve Galata gibi yerler dışında, mekanda işyeri ve konut alanları pek ayrışmadığı için, bu yıllıklarda çoğunlukla “işyerleri sayımı ile nüfus sayımı” arasında bir bilgi toplama ve sayım yöntemi tercih edilmiştir. Dolayısıyla Beyoğlu'ndaki “alafranga” konut alanları da ve bu sokaklarda bulunan ev ve apartmanlarda ikamet eden kimselerin dökümü de Şark Ticaret Yıllıklarında ayrıntılı olarak ortaya konmaktadır.

Bu yazının esas kaynağını oluşturan bilgiler, yukarıda anlattığımız sayımın “sarı sayfalar” olarak nitelendirdiğimiz meslek bilgilerine dayanmaktadır. Bu bölümde her iktisadi faaliyet ve meslek grubuna dahil olan kişi ve firmaların dağılımı verilmiştir. Örneğin, ayna imalatçılarından kehribarcılara, turist rehberlerinden tütün ihracatçılarına kadar akla gelebilecek her iktisadi faaliyet ve meslek grubu günümüz telefon rehberlerinde bulunan “sarı sayfalar” mantığı içinde sıralanmıştır. Özellikle, 1883 - 1921 yılları arasında çıkan Şark Ticaret Yıllıklarında, bir önceki yıllıkta hiç olmayan bazı mesleklerin ve iktisadi faaliyetlerin, bir sonraki yıllıkta yer alması, İstanbul'da o dönemde yaşanan ekonomik hayattaki farklılaşma ve uzmanlaşma düzeyinin izlenmesini sağlamaktadır. Örneğin, 1883 yıllığında “Cafés” başlığı altında Paris'teki örneklerine benzeyen ve içki - kahve içilip hafif yemek yenilen yerlere ait 40 adres verilirken; 1893 yıllığında aynı başlık altındaki adres sayısı 42'ye yükselmekte ve bunların yanısıra

“Cafés-Concerts” kategorisi açılarak, yemek yerken müzik dinlenebilecek yerlere ait altı adres daha verilmektedir. 1883 - 1921 yılları arasındaki Şark Ticaret Yıllıkları incelendiği zaman, bu tip çeşitlenme örneklerini hemen her dalda gözlemlemek mümkündür.

1909 Şark Ticaret Yıllığında, İstanbul ile ilgili bilgi veren son bölümde ise, Eminönü, Kapalıçarşı civarındaki geleneksel hanlarda ve Beyoğlu'daki büyük apartmanlar ve yeni iş hanlarında bulunan işyerlerinin dökümü bulunmaktadır. Her sokağın sağ veya sol tarafı takip edilerek, her firmanın ünvanı veya işyeri sahibinin ismi, yabancı ise milliyeti, iştiğal konuları, numara sırasına göre yer almaktadır. Aynı şekilde, Beyoğlu bölgesinde bulunan konutlarda oturanlar da apartmanın daire numarası esasına göre tek tek verilmektedir. Şark Ticaret Yıllıklarının sonunda firmalar tarafından verilen ilanlar bulunmaktadır. Her ülkeden büyük firmaların verdiği ilanları izleyerek ilan veren firmaların örgütlenme düzeyleri, uzmanlık konuları hakkında da fikir edinmek mümkün olmaktadır.

III. 2. Şark Ticaret Yıllıkları'ndaki iktisadi faaliyetlerin ve mesleklerin gruplandırılması

Şark Ticaret Yıllıklarında bulunan iktisadi faaliyet dallarını ve mesleklerin incelenmesinde karşımıza çıkan ilk sorun, mesleklerin sınıflandırılmasıdır. Az gelişmiş bir ekonominin bünyesi içindeki iktisadi faaliyetleri, gelişkin bir ekonomik sistem için yaratılmış kavram ve kategoriler yardımıyla sınıflandırmanın mümkün olmadığı açıktır. 1927 Sanayi Sayımında kullanılmış olan kategoriler de benzer sorunu yansıtmaktadır.²¹ Şark Ticaret Yıllıklarında yer alan bilgiler, sadece imalat sanayiini değil; ticaret, bankacılık ve hizmet sektörlerindeki faaliyetleri ve meslekleri de kapsamaktadır. Dolayısıyla günümüzde kullanılan Uluslararası Standart Sanayi ve İşyerleri Sınıflandırması'nın kategorileri, 1868 - 1939/40 yılları arasında Cervati biraderlerin İstanbul'un merkezi iş alanında yapmış oldukları sayımlardan elde edilen bilgilere uyarlamak imkansızdır.²² Şark Ticaret Yıllıklarında karşımıza çıkan bu bilgiler, az gelişmiş ve günümüze

21 1927 Sanayi Sayımında kullanılan kategoriler ayrıntılı olarak ele alındığında benzer sorun ortaya çıkmaktadır. 1927 Sanayi Sayımının ana grupları şöyledir: 1. Maden çıkartma sanayii, 2. Tarım, evcil hayvanlar, balık ve av ürünleri sanayii, 3. Dokuma sanayii, 4. Ağaç mamulleri vs. maddeler sanayii, 5. Kağıt ve karton sanayii, 6. Maden sanayii, maden işleme ve makine imalatı sanayii, 7. Bina ve inşaat sanayii, 8. Kimya sanayii, 9. Karma sanayi, 10. Çeşitli sanayi. (DİE, 1973: 150) Özellikle son iki kategori 1927 yılında ülkemizdeki sanayi yapısı içinde uzmanlaşmanın azlığını göstermektedir. 1913 ve 1915 yıllarında yapılan Osmanlı Sanayi sayımına nazaran daha geniş kapsamlı olan bu sayım yine de sınıflandırma konusunda yukarıda açıkladığımız türden sorunlarla doludur. Ancak 1960'dan sonraki yıllarda yapılan Sanayi ve İşyerleri Sayımlarında elde edilen bilgiler, daha gelişkin bir ekonomik yapının varlığını ortaya koymaktadır.

22 Şark Ticaret Yıllıklarının yayımlandığı son yıl olan 1939/40 yılına ait olan yıllığa ulaşmak mümkün olmamıştır. Dolayısıyla elimizde olan en son nüsha 1938 yılına ait nüshadır.

Tablo 1
Şark Ticaret Yıllıklarında İktisadi Faaliyetler, Meslekler ve Örgütlemeler: 1868 - 1938

Meslekler ve İktisadi Faaliyetler	1868	1883	1893	1909	1921	1938
1. Üreticiler ve araçlar (tarımsal mallar)	17 % 1	177 % 4	381 % 5	538 % 5	468 % 4	855 % 16
2. Bankerler ve finans kurumları	52 % 5	155 % 3	196 % 3	323 % 3	234 % 2	38 % 1
3. İhracatçılar (Hammadde ve madencilik)	---	11 % 0	32 % 0	18 % 0	12 % 0	30 % 1
4. İthalatçılar ve simsarlar (tüketim malları)	142 % 12	587 % 13	1233 % 18	1833 % 17	2195 % 19	1490 % 28
5. İthalatçılar ve simsarlar (yatırım malları)	14 % 1	73 % 2	75 % 1	121 % 1	194 % 2	276 % 5
6. Yeni hayat tarzı ile ilgili hizmetler	120 % 11	438 % 10	486 % 7	774 % 7	834 % 7	135 % 3
7. Yeni girişimciler	283 % 25	927 % 21	600 % 9	1729 % 16	1947 % 17	1287 % 24
8. Yeni örgütler ve dernekler	8 % 1	161 % 4	159 % 2	273 % 3	132 % 1	67 % 1
9. Yeni profesyoneller ve uzmanlar	152 % 13	591 % 13	949 % 13	1047 % 10	1390 % 12	271 % 5
10. Yeni Kamu hizmetleri	44 % 4	184 % 4	315 % 4	543 % 5	603 % 5	112 % 2
11. Yeni işler ve zanaatlar	57 % 5	255 % 6	602 % 9	834 % 8	863 % 7	376 % 7
12. Geleneksel esnaf	85 % 7	328 % 7	680 % 10	789 % 7	1008 % 9	111 % 2
13. Geleneksel zanaatkarlar	164 % 14	557 % 13	1298 % 18	1658 % 16	1747 % 15	279 % 5
14. Diğer meslekler ve faaliyetler	---	8 % 0.2	31 % 0.4	42 % 0.4	6 % 0.1	---
TOPLAM	1,138 % 100	4,452 % 100	7,037 % 100	10,522 % 100	11,633 % 100	5,327 % 100

göre az farklılaşmış bir ekonomik yapının özelliklerini taşımakta ve bu nedenle gelişmiş bir ekonominin ayrıntılandırılmış kategorilerine oturmamaktadır. Özellikle, incelediğimiz yıllıklarda 1883 - 1921 yılları arasında son derece hızlı bir biçimde gelişen hizmet sektörü gibi sanayi dışı faaliyetleri de kapsamış olması nedeniyle, elimizdeki bilgileri gelişmiş bir kavramsal çerçeve içinde değerlendirme imkânı azalmaktadır.

İşte bu nedenlerle, 1868 - 1938 yılları arasında yayımlanan Şark Ticaret Yıllıklarındaki bilgileri, bu karmaşık yapının özelliklerini dikkate alarak sınıflandırmaya çalıştık. Tablo: 1'de 1868, 1883, 1893, 1909, 1921 ve 1938 yıllarına ait Şark Ticaret Yıllıklarından elde ettiğimiz bilgileri onüç grup altında toplayarak anlamlı bir bütün halinde sunmayı uygun bulduk. Bu gruplandırmanın elimizdeki bilgiyi değerlendirmenin tek biçimi olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Başka tür sınıflandırmalar da yapılabilir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu yazı sadece Şark Ticaret Yıllıklarındaki "sarı sayfalar" bölümünde Cervati kardeşlerin gerçekleştirdiği ve kendi başına bile farklılaşmayı gösteren başlıklar altındaki isimlerin sayılması ve yeniden onüç grup halinde toplanması sonucunda ortaya çıkmıştır.²³

Tablo: 1'de ortaya çıkan yapının yorumlanmasına geçmeden önce, bu sınıflandırmada ortaya çıkan grupların kapsam ve içeriği hakkında bilgi veriyoruz.

III. 2. 1. Üreticiler ve araçlar (Tarımsal mallar): Bu grupta tarımsal malların üreticileri ile bu malların satışında uzmanlaşmış işyerleri bulunmaktadır. Örneğin, arpa ve çavdar ticareti yapanlar, balık yağı üretim ve ticaretini birlikte yapanlar, ipekböceği kozası satanlar, zeytinyağcılar, un ve buğday ticareti yapanlar, gül yağı ihracatçıları, sabuncular bu grup içinde ele alınmışlardır. Bu grubun oluşturulma mantığı, 1927 Sanayi Sayımındaki "Tarım, evcil hayvanlar, balık ve av ürünleri sanayii" kategorisi ile uyumludur.²⁴ Ancak, Şark Ticaret Yıllıklarında karşımıza çıkan bazı firmaların verdikleri ilanlara baktığımızda, aynı fir-

23 Şark Ticaret Yıllıklarının ilk bölümünde, merkezi iş alanında yapılan sayımlarda "işyeri sahibi veya konutta oturan" olarak değerlendirme kapsamına alınan kimselerin isimleri telefon rehberi gibi alfabetik olarak verilmektedir. Elimizde olan ve 1883 - 1921 yılları arasında yayımlanmış dört yıllık birinci bölümlerinin bilgisayara giriş işlemi tamamlandığında, hem her yıllık sayım kapsamına aldığı sokakların tam listesi ortaya çıkacak, hem de bu sokaklarda Cervati biraderler tarafından sayılan nüfusun ve işyeri sahiplerinin etnik köken, milliyet, meslek bilgileri ayrıntılı olarak dökülmüş olacaktır. Dolayısıyla bu yazı çerçevesinde sunulan bilgiler, kaynakları tanıtım ve konuya giriş mahiyetindedir.

24 1927 Sanayi Sayımına yazdığı önsözde C. Jacquart, "Başlıca gelir kaynağı tarım olan ve sınıai faaliyeti her şeyden önce toprak mahsullerini değiştirmeye yönelmiş bir memlekette sanayinin guruplandırılmasını işlenen hammaddenin mahiyetine oturtmak zorunluluğu vardır. Ve bu şekilde bir ayırım ile sanayinin gelişmesindeki meyil ve tarım ile sanayi arasında varolan bağlantı hakkında bir fikir almak daha ziyade ümit vericidir" diyerek cumhuriyet yönetiminin Osmanlıdan devraldığı sanayi yapısının tarımsal hammaddenin işlenerek mamul veya yarı mamul hale getirilmesi ile dünya pazarına eklenme eğilimine dikkati çekmektedir. (DİE, 1973: 150)

manın hem “üretici - tüccar” ve hem de “komisyoncu / simsar” özelliklerini birlikte vurguladığını görüyoruz. Bu çerçevede düşündüğümüz zaman, az gelişmiş bir ekonomide üretici-toptancı tüccar bütünlüğünün korunmuş olmasını da doğal olarak kabul etmemiz gerekir. Çünkü üretici firma ile pazarlama işlevini yerine getiren firmanın birbirinden ayrışması durumu, ancak daha gelişkin bir ekonomik düzende karşımıza çıkan uzmanlaşma düzeyine tekabül etmektedir.

III. 2. 2. Bankerler ve finans kurumları: Şark Ticaret Yıllıklarında en rahat yana getirilebilecek grup bankerler ve finans kurumlarıdır. 1868 Şark Ticaret Yıllığında mesleklerin ve iktisadi faaliyetlerin isimleri Fransızca verilmiş olmasına rağmen, sadece bu yılda yanlarına Türkçeleri de verilmiştir. Bu yılda kambiyo tellalları, sarraflar ve bankerler olarak, çeşitli çap, mikyasta ve örgütlenme düzeyinde bankerlik hizmetleri yapanlar yan yana getirilmiştir. Ancak daha sonraki yıllarda bu kesimde örgütlenme düzeyinin artması, borsanın kurulması, Osmanlı devletinin sürekli artan borçlanma ihtiyacı ve yabancı sermayenin daha yoğun bir biçimde girişi sonucunda bankaların sayısında artış görülmektedir (Tekeli ve İlkin, 1981: 62-106).

III. 2. 3. İhracatçılar (Hammadde ve madencilik): Bu grup Şark Ticaret Yıllıklarında asıl olarak “ihracatçı” olarak tanımlanan firmalardan oluşmuştur. Krom, bakır, mermer ihracatçıları bu gruba dahildir.

III. 2. 4. İthalatçılar ve simsarlar (Tüketim malları): 1868-1938 yılları arasında incelediğimiz bütün yıllıkların toplam iktisadi aktörler sayısının yaklaşık % 20’sini oluşturan bu grup, akla gelebilecek her türlü tüketim malının ithalat ve satışında uzmanlaşmış bir kesimdir.

Tanzimat döneminden sonra Osmanlı başkentinde yaşayan yönetici sınıfların ve daha sonra da orta tabakaların tüketim kalıplarındaki değişimi simgeleyen ve sürekli genişleyen bu kesimin, yıllar itibarı ile çeşitlendiğini ve kendi içinde uzmanlaştığını gözlemliyoruz. Örneğin, 1868 Şark Ticaret Yıllığında elbise tüccarları, saatçiler, manifaturacılar, kurdela ve dantel şeritçileri, tuhafiyeciler, kağıt bezirgânları, dürbün ve gözlük satıcıları gibi işyerlerinin yanısıra, genel olarak ithalat-ihracat kesiminde faaliyet gösteren pek uzmanlaşmamış bir grup olan “ithal ve ihraç bezirgânları” bulunmaktadır. Yine Şark Ticaret Yıllıklarında 1868, 1883 ve 1893 yıllarında tellallar, bahriye tellalları gibi aracı/simsar kesiminin varlığını görüyoruz. Ayrıca 1868 Şark Ticaret Yıllığında, çok geniş bir kategori olarak, kendi içinde pek uzmanlaşmamış bir “négociants” grubu karşımıza çıkmakta ve bu grubun Türkçe karşılığı ise “tüccarlar” olarak verilmektedir.

1893 ve 1909 Şark Ticaret Yıllıklarında, bu kesimin kendi içinde çeşitlendiğini ve İstanbul’un ticaret yapısı içinde uzmanlaşma sürecinin varlığını somut olarak hissettirdiğini gözlemliyoruz. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda incelediğimiz Şark Ticaret Yıllıklarındaki “sarı sayfalar” içinde, bazı alt kategoriler gelişmiş ve (fotoğraf malzemesi satanlar, kibrit ithalatçıları, kırtasiyeciler, seyahat malzemesi satanlar, av malzemecileri, kadın ve erkek çorabı satanlar, mefruşat-

çılar, düğme satanlar, mendil ithalatçıları, kadın korsesi satanlar vb.) kendi içinde daha uzmanlaşmış faaliyetleri simgeleyen gruplar ortaya çıkmıştır.

Bunun yanı sıra ithal edilen ve İstanbul'da satılan mallar düzeyindeki bütün bu uzmanlaşma ve çeşitlenmeye rağmen, genel anlamda uzmanlaşmamış tüccar kesimi de varlığını sürdürmektedir. Tüketim malları ithalatında ve bu malların tanıtımında en önemli rolü oynayan "büyük mağazalar" da bu grupta karşımıza çıkmaktadır.²⁵ Toptan ve perakende ticarete Anadolu'ya satılacak mallar açısından aynı zamanda depo görevi yapan bu büyük firmalar, belli konularda her türlü malı kendi çatıları altında bulundurmakta veya müşterinin arzusuna göre istenirse bazı özel siparişleri dışarıdan getirtmektedir. Örneğin, Fincancılar Caddesi, Rıza Paşa Han'da bulunan Elias Caraco & Frère mağazası tüm züccaciye çeşitleri, sofraya ve servis takımları, kristal ve lamba türü lüks tüketim mallarının satıldığı bir yerdir. 1877'de kurulduğu bildirilen bu mağaza, reklamlarında "Maison Anglaise" ibaresini kullanmaktadır. Sadece İngiliz mallarının satışını yapan bu firma, bir anlamda, Osmanlı pazarında giderek daha fazla yer kapma çabasındaki sermaye grupları arasında sanki "İngiliz bayrağı" ile yarışmaktadır. Bazı büyük mağazaların ise tüm Yakın Doğu ticaret merkezlerinde şubeleri olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1855 yılında kurulan ve merkezi Paris'te bulunan Orosdi Back Anonim Şirketinin Kahire, İskenderiye, İzmir, Selanik, Tunus, Beyrut ve Halep'te şubeleri vardır. Hırdavat, saat, mefruşat ve dikiş makineleri gibi geniş bir mal yelpazesi içinde satış yapan bu firma 1940'lara kadar varlığını sürdürmüştür.

III. 2. 5. İthalatçılar ve simsarlar (yatırım malları): Bu grupta daha çok her türlü makine, alet edevat ve yatırım hammaddesi ithalatçıları bulunmaktadır. Örneğin, tarım makineleri ithalatçıları, balık ağıları ithalatçıları, tekstil makineleri ve boya ithalatçıları bu gruba dahil olan şirketlerden birkaçıdır.

III. 2. 6. Yeni Hayat Tarzı ile ilgili Hizmetler: Şark Ticaret Yıllıklarında genişçe bir kategori olarak karşımıza çıkan bu gruptaki işyerleri mutlak sayılarından 1868 ile 1921 yılları arasında sürekli artmakta ve toplam içindeki oranları yüzde 7 ile 10 arasında seyretmektedir.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı değişme içine giren Osmanlı başkentinde, daha önceki yüzyıllarda benzerine pek rastlamadığımız yeni bir kamusal alanın biçimlenmesine şahit oluyoruz. Yerasimos'un da belirttiği gibi, merkezi otorite İstanbul kenti ile ilgili hukuksal düzenlemeler ve planlama çalışmaları yaparak, devletten yarı otonom cemaat idealinin somutlaştığı İslam kenti anlayışını ortadan kaldırıyor, yerine Roma hukuku kökenli müdaha-

25 Şark Ticaret Yıllıklarında en çok reklam veren firmalar olarak gözümüze çarpan büyük mağazalar, Amerikan anlamında "department stores" olarak görülebilir. Ama bunları küçük kasabalarda çok rastlanan ve köylünün veresiye alışveriş yaptığı, nal çivisinden mendile kadar her türlü malı satan uzmanlaşmamış dükkanlarla karıştırmamak lazımdır. Bu tip dükkanların Ereğli'de köylütüccar ilişkisinde yüklendikleri toplumsal işlev için bkz. Kıray, 1964: 61-63.

leci / düzenleyici bir anlayışı yerleştiriyordu (Yerasimos, 1996: 17). Bu süreç, aslında, yeni bir “kamusal alan” ve “kamu yararı” anlayışının hayata geçmesi ile sonuçlanıyordu. Burada gündelik hayatta insanların daha görülebilir hale geldiği, lüks tüketimin sergilenmesinin doğallaştığı, şehrin zengin ve fakir mahallelerinin ortaya çıktığı ve belki günümüze kadar alttan alta devam eden “Fatih - Harbiye” karşıtlığının kemikleştiği bir dönemden bahsediyoruz.²⁶

Aynı dönemde, İstanbul’un nüfus kompozisyonunda önemli değişiklikler yaşanıyordu. 1881-93 nüfus sayımında İstanbul ve çevresinin nüfusu toplam 873,565 kişi olarak belirlenirken, bunun 129,243’sinin (% 14,7) yabancı uyruklu olduğunu biliyoruz (Behar, 1996: 41). Aynı sayımda toplam İstanbul nüfusu içinde müslüman nüfusun oranı, % 44 olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla İstanbul sakinlerinin tüketim eğilimlerinde, şehrin yönetiminde egemen olan hukuki düzenlemelerde ve somut olarak da nüfusun etnik ve dini kompozisyonunda ciddi bir çeşitlenme ortaya çıkmaktadır. Bu kültürel, sınıfsal ve demografik yapının biçimlenmesi ile birlikte, artık sadece evinin iç avlusunda yaşamayan, farklı eğlence türlerini deneyen ve kısaca “dışa dönük bir hayat süren” kesimin ortaya çıktığını biliyoruz. Dışa dönük hayat sürenler sadece bu yazının başında Cevdet Paşa’nın bahsetmiş olduğu, Mısır’daki ihracata dönük pamuk tarımından nemâlanan Hidiv ailesi ile onlarla birlikte düşüp kalkan İstanbul’un üst tabakalarını oluşturan saray çevresi değildir. Genişleyen ekonomik faaliyete paralel olarak büyüyen ve modern anlamda orta tabakalar olarak adlandırabileceğimiz bu kesim, o dönemde Beyoğlu’nda inşa edilen apartmanlara yerleşmiş ve İstanbul’da apartmanlaşma sürecini başlatmıştır.

Şark Ticaret Yıllıklarında karşımıza çıkan, “Yeni Hayat Tarzı ile ilgili Hizmetler” içine berber dükkanları, kuaförler, barlar ve içkili lokantalar, sadece bisküvi satan dükkanlar, asansör tamircileri, çiçekçiler, cenaze levazımatçıları, dans ve müzik hocaları, binicilik hocaları, pastahaneler, çikolata ve bonbon satıcıları, oyuncakçılar, halı yıkayıcıları, pulcular, antikacılar, şapkacılar, ütücüler ve eldivenlerden leke çıkaranlar gibi faaliyet ve hizmetleri sayabiliriz. Örneğin, biçki dikiş becerisinin bu dönemde hızlı bir biçimde geliştiği ve İstanbul’daki moda evlerinin Avrupa başkentlerini aratmayacak ürünler vererek, İstanbul’u Orta Doğunun moda merkezine dönüştürdükleri belirtilmektedir.²⁷

26 Şerif Mardin bu kutuplaşmanın ortaya çıkışını ve “aşırı batılılaşmış” Osmanlı seçkinlerini hicveden edebiyat yapıtlarının toplumsal kontrol açısından işlevlerini incelerken, o dönemde varolan gösterişçi tüketimin analizini yapıyor. (Mardin, 1991: 49-65)

27 Haydar Kazgan, 19. yüzyılda şirketleşme üzerine olan bir çalışmada, “Bu moda olayı sayesinde kumaş ve bağlı ithal malları ucuzlayınca, özellikle İstanbul’da biçki dikiş okullarından yetişen kızlar kısa bir zaman sonra İstanbul’u bütün İslam aleminin kadın moda merkezi haline getirecekler ve Hindistan’a kadar uzanan bir alan içinde yaşayan zengin ailelerin kadınları İstanbul’a kadar gelip kendilerine elbise diktirdikleri gibi kardeşleri ve hısım akrabaları için dahi aynı şeyi yapacaklardır” (Kazgan, 1991: 14-15).

Bu kesimin sosyolojik bakımdan özelliği, sanayi öncesi toplumlarda egemen olan geleneksel hayat tarzında önceleri ev veya aile içinde halledilen bazı iş ve hizmetlerin, artık dışarıdan ve anonim ilişki içinde satın alınması ve yaptırılması sonucunda ortaya çıkmış olmalarıdır. Dikkat edilirse, saydığımız iktisadi faaliyetlerin ve mesleklerin tümü belli ölçülerde gösterişçi tüketimle de ilintilidir. Dolayısıyla şehrin fakir mahallelerinde oturanlar açısından bu faaliyetlerin pek geçerliliği olduğunu söylemek mümkün değildir. Merkezi iş alanının eski İstanbul tarafında kalan kısmında, yeni hayat tarzı ile ilgili olarak ortaya çıkan faaliyetlerin pek fazla gelişmediğini gözlemliyoruz.

III. 2. 7. Yeni Girişimciler: Bu grup içinde genişleyen uluslararası ticaretin ortaya çıkardığı faaliyetleri ve meslekleri ele almak istiyoruz. 1907 yılında Osmanlı toplam dış ticaretinin % 33'ünün İstanbul limanından yapıldığını ve 1830'larda cari fiyatlarla yıllık ortalaması 4,2 milyon sterlin olan Osmanlı ihracatının (f.o.b. olarak), 1910-13 ortalamasının 27,3 milyon sterline yükselerek yaklaşık 6,5 kat arttığını görüyoruz. Aynı şekilde, 1830'larda toplam Osmanlı ithalatının (c.i.f. olarak) ortalama 5,1 milyon sterlinden, 1910-13 yılları arasında 38,6 milyon sterline yükselerek 7,5 kat arttığını biliyoruz (Quataert, 1994: 829-831).

Yaklaşık seksen yıllık bir zaman dilimi içinde bu denli genişleyen ticari faaliyetin sırf teknik açıdan düzenlenmesi ve gerçekleştirilmesi bile, o döneme kadar Osmanlı başkentinde pek bulunmayan bilgi ve becerilerin seferber edilmesini gerektirmiş ve bu faaliyetin düzenlenmesinde sermayedar olduğu kadar teknisyenlik ve uzmanlık niteliklerini kendinde bütünleştiren yeni girişimcilerin ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Yeni girişimciler olarak tanımladığımız grup içinde, sigorta şirketleri ve temsilcilikleri, gemilere mal satanlar (*ship chandling*), sigorta eksperleri, gemicilik ve nakliye kumpanyaları, komisyoncular vardır. Bunların yanısıra Osmanlı merkezi otoritesinin başlattığı reform süreci içinde artan devlet ihtiyaçlarının karşılanmasında uzmanlaşan müteahhit kesimini de bu grup içinde ele almayı uygun bulduk.

III. 2. 8. Yeni Örgütler ve Dernekler: Şark Ticaret Yıllıklarında karşımıza çıkan ve doğrudan mal üretimi ve değişimi ile ilgili olmasa bile değişen iktisadi faaliyetler ve farklılaşan hayat tarzları ile yakın ilgisi olan örgütleri ayrı bir grup olarak değerlendirdik.

Bu örgütler içinde en önemlileri yabancı ticaret odalarıdır. 1882 yılında İstanbul Ticaret Odasının kuruluşundan önceki yıllarda yabancı tüccarların odalar ve tüccar kulüpleri vasıtasıyla kendi amaçları doğrultusunda çalıştıklarını biliyoruz (Hakkı Nezihi, 1932: 26-27). 1909 senesi Şark Ticaret Yıllığında, İngiliz Ticaret Odası, Avusturya Macaristan Ticaret Odası, Fransız Ticaret Odası, Yunan Ticaret Odası ve İtalyan Ticaret Odasının faaliyet gösterdiklerini ve bu kuruluşların adreslerini ve yönetim kurulu üyelerinin isimlerini buluyoruz. Ayrıca borsa, emniyet sandığı ve benzeri koruma-saklama işlevlerini yüklenmiş kuruluşlar da bu yeni örgütler içinde yer almaktadır.

Yeni dernekler içinde ise her türlü hayır kurumlarını, yetimhaneleri, yabancı cemaat okullarını ve diğer eğitim kurumlarını, verem savaş derneklerini sayabiliriz. Bu derneklerin çoğu yabancı elçiliklerle veya kiliselerle dirsek teması içinde çalışan örgütlerdir.

III. 2. 9. Yeni Profesyoneller ve Uzmanlar: Osmanlı başkentinin kozmopolit yapısı ve gelişen ekonomik ilişkiler serbest çalışan yeni profesyonellerin sayısında gözle görülür artış sağlamıştır. Örneğin, 1868 yılı Şark Ticaret Yılığında batı tarzı eğitim almış tıp doktorları arasında cerrahlar, doktorlar ve geleneksel hizmet sunan ebeler²⁸ sayılırken, 1909 yılında ayrıntılı bir uzmanlık listesi ile yaklaşık 300 civarında tıp doktorunun isim ve adresi verilmektedir. Benzer bir biçimde eczane, dişiçi, avukat sayılarında ciddi bir artış vardır. Bunların dışında tarım uzmanları, sera dizaynı yapanlar, mimarlar, dalgıçlar, makina modelcileri, dekoratörler, pilotlar ve sondaj uzmanları gibi esas olarak serbest çalışan yeni profesyoneller ve uzmanların varlığı ortaya çıkmaktadır.

III. 2. 10. Yeni Kamu Hizmetleri olarak ele aldığımız grup içindeki firmalar, bir bakıma yeni hayat tarzı ile ilgili hizmetleri ifa edenlere benzeyen fakat örgütlenme ve yatırım maliyetinin yüksekliği gibi ölçütler açısından ayrı bir grup olarak ele almamızı gerektiren kuruluşlardır. Bunların içinde elektrik, tramvay, tünel, su ve havagazı şirketleri, oteller, yabancı dilde yayımlanan gazeteler, müzayedede salonları, ticari istihbarat kuruluşları, matbaalar, önceleri at ve daha sonra araba kiralayanlar gibi şirketler ele alınmıştır. Ayrıca emlak komisyoncuları, tamir bakım sektörü, turist rehberleri, Avrupalı anlamda sıhhi banyolar gibi işyerleri bu kesim içine dahil edilmiştir.

III. 2. 11. Yeni İşler ve zanaatlar olarak ele aldığımız kesim bu büyüme ve genişleme faaliyetine paralel olarak ortaya çıkan imalathaneler ve zanaat atölyeleridir. Burada formel olarak sanayi işletmeleri kategorisinde ele alabileceğimiz kuruluşlar olduğu gibi (örneğin, bira ve çimento fabrikaları, demir döküm atölyeleri) ayrıca, iktisadi genişleme sürecinde ortaya çıkan makarna imalathaneleri, ipekli kumaş imalathaneleri, kravatçılar, hakkaklar, kolonyacılar, lastik damga yapımçıları, dipçik imalatçıları gibi belki teknolojik açıdan sınırlı yatırım gerektiren, fakat yeni bilgi ve becerilerin devreye sokulduğu işyerlerinden bahsediyoruz.

III. 2. 12. Geleneksel Esnaf: Bu çalışmanın başında kullandığımız kaynakları tanıtırken Şark Ticaret Yıllıklarının 1883 yılından itibaren bir tür işyerleri sayımı sonucunda ortaya çıktığını vurgulamıştık. Sayımı yapılan veya taranan sokak ve hanların yer aldığı bölgeler arasında Kapalıçarşı, Eminönü ve Tahtakale gibi geleneksel olarak yüzyıllardır Osmanlı esnaf ve zanaatkârlarının yoğunlaştığı mahallelerin de bulunduğunu belirtmiştik. Dolayısıyla geleneksel faaliyetler içine, Osmanlı başkentinde önceki yüzyıllarda da sürdürülen ticari faaliyetlerle ve bu

28 1868 Şark Ticaret Yılığında "sage femmes = ebe karılar" (!) olarak geçiyor.

faaliyetleri sürdüren esnaf kesimini aldık. Bu kesimin temel özelliği üretim faaliyetine katılmayarak, esas olarak, ticaret ile geçimini sağlayan iş ve meslek gruplarından oluşmasıdır. Örneğin kehribarcılar, cepler, kasaplar, çiroz ve kurutulmuş balık satanlar, yumurtacılar, bakkallar, manavlar, sahaflar, baharatçılar, hamamcılar ve süngerciler gibi esnaf ve ticaret erbabıdır.²⁹

Bu çerçevede, eski İstanbul'da Cervati kardeşler tarafından yapılan sayımlarda ve Şark Ticaret Yıllıklarında karşımıza çıkan ilginç bir olgu da, geleneksel iş merkezi olarak bilinen bu bölgedeki esnafın dışa açılmanın yıkıcı etkisi altında tasfiye olmak veya dükkanlarını kapatmak bir yana, tam aksine sayılarının artmış olmasıdır.

Bu sonuç, bu yazının başında özetlediğimiz ve ondokuzuncu yüzyıl ile ilgili çalışmalarda egemenliğini koruyan çöküş ve dağılma atmosferi ile pek uyumlu değildir. Dolayısıyla yeni yapılan çalışmalarda birçok yazarın belirttiği gibi, 19. yüzyılda Osmanlı başkentinin dışa açılması ile yıkılan ve çöken ekonomik hayatın insan malzemesini oluşturan esnafın bilfiil kendisi değil; onlara örgütsel düzeyde koruma sağlayan Gedik teşkilatı ile önceki yüzyıllarda saraydan alınan beratlarla garanti altına alınmış satış imtiyazları ve başkalarının piyasaya girişini engelleyen kurumsal sınırlamalardır. Quataert'in son yazılarında belirttiği gibi, 1826 yılında Yeniçeri Ocağının ortadan kaldırılması sonucunda Gedik mensupları kendilerini hep koruyan ve aralarında ortaklık bağı bulunan silahlı muhafızlarını da kaybetmişlerdir (Quataert, 1994: 824-825). Bu noktada Şark Ticaret Yıllıklarından edindiğimiz izlenim, geleneksel İstanbul esnafının bazı uyum mekanizmalarını devreye sokarak kendisini yeni şartlara uyarladığı yönündedir.³⁰

III. 2. 13. Geleneksel Zanaatkârlar: Bu kesim aynen yukarıda anlatılan esnaf grubu gibi yüzyıllardır Osmanlı başkentinde lonca teşkilatı içinde örgütlenmiş zanaatkârlardır. Bilfiil üretim faaliyetinin içinde yer alırlar. Ondokuzuncu yüzyılın başında içinde buldukları örgütsel fanusun kırılması sonucunda açığa çıkan ve hayatlarını dükkan sahibi küçük üretici olarak devam ettiren kesimdir. Bu zanaatkârlara örnek olarak çuval imalatçıları, fırıncılar, sepetçiler, kazan ve

29 Bu gruba dahil ettiğimiz esnaf ve ticaret erbabı, sadece isim ve işgal konusu düzeyinde ele alındığı zaman, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin birinci cildinde, 'Evsâf-ı Konstantiyye' başlığı altında ayrıntılı dökümü verilen ve 1638 yılında Sultan IV. Murat'ın emri ile Alay Köşkü'nün önünden geçit resmi yapan esnaf alayı arasında rastlayabileceğimiz türden iş ve dükkan sahipleridir (Evliya Çelebi, 1995: 219-315).

30 Uyarılma mekanizmaları konusunda, Haydar Kazgan şu örneği veriyor: "Avrupa ticaretinin gelişmesi ile örneğin, Kapalıçarşı, Eminönü, Sultanhamam ve benzer iş merkezlerinde, Avrupa'dan ithal edilen binbir çeşit ürünü pazarlamak için işyeri talebinde büyük artış olmuştur. Bu durumda Gedik sahipleri, haklarını mahfuz tutmak suretiyle işyerlerinin yeni tip pazarlayıcılar ve tüccarlar tarafından kullanılması karşılığı büyük gelirler elde etmeye başlamışlardır ... Durumun bu şekil alması sonucu, Yeniçerilerden sonra haklarını arama olanağını yitiren Gedik esnafı yabancı mallara karşı direnişi adeta desteklemeye yönelmiştir" (Kazgan, 1991a: 26).

mangalçılar, mücellitler, marangozlar, tespihçiler, kuyumcular, mürekkepçiler, dülgerler, poğaçacılar ve terlikçiler gibi küçük üreticiler sıralanabilir.

Şark Ticaret Yıllıklarında yaklaşık % 15'lik bir grup olarak hep varlığını sürdüren bu kesim, zaman içinde büyümüş ve şehrin diğer yerlerinde belki de aynı tip malları yeni üretim tekniklerini kullanarak üreten işyerlerinin varlığına rağmen ortadan kalkmamışlardır.

IV. Şark Ticaret Yıllıklarında gözlemlenen genel eğilimler

Şark Ticaret Yıllıklarının “sarı sayfalar” bölümlerindeki iktisadi faaliyetlerin ve mesleklerin sınıflandırılması sonucunda ortaya çıkan dağılım ve bu dağılımın zaman içinde evrimi, 1883 yılı 100 kabul edilerek aşağıdaki tabloda yeniden düzenlenmiştir.

1883 yılının başlangıç yılı olarak alınmasının altındaki sebep, ilk ticaret rehberi olan 1868 yıllığının hazırlanmasında gözlemediğimiz amatörlüktür. Gerçekten de 1868 Şark Ticaret Rehberi birçok bakımdan daha sonraki yıllardaki benzerlerinin gerisindedir. Bu nedenle, İstanbul'daki iktisadi faaliyetlerin ve mesleklerin zaman içindeki değişimi ve çeşitlenmesi ile ilgili yorumlarda, şimdilik kaydıyla bu yılı ayrı tutmak istiyoruz. 1868 yılı kendi içinde belli bir bütünlük arz etmekle birlikte, bu yılın “sarı sayfalar” bölümleri diğer yıllar kadar ayrıntılı değildir. Şark Ticaret Yıllıkları hakkında yapmayı planladığımız diğer yayınlarda, tüm yıllıkların sarı sayfalar dışında kalan bölümlerini de analiz kapsamına alacağımız için, şimdilik bu yılı karşılaştırma dışında tutmayı uygun görüyoruz.

Tablo 2
Şark Ticaret Yıllıklarında İktisadi Faaliyetler, Meslekler ve Örgütler

Meslekler ve İktisadi Faaliyetler	1868	1883	1893	1909	1921	1938
1. Üreticiler ve araçlar (tarımsal mallar)	10	100	215	304	264	483
2. Bankerler ve finans kurumları	34	100	126	208	151	25
3. İhracatçılar (hammadde ve madencilik)	-	100	291	164	109	273
4. İthalatçılar ve simsarlar (tüketim malları)	24	100	210	312	374	254
5. İthalatçılar ve simsarlar (yatırım malları)	19	100	103	166	266	378
6. Yeni hayat tarzı ile ilgili hizmetler	27	100	111	177	190	31
7. Yeni girişimciler	31	100	65	187	210	139
8. Yeni örgütler ve dernekler	5	100	99	170	82	42
9. Yeni profesyoneller ve uzmanlar	26	100	161	177	235	46
10. Yeni Kamu hizmetleri	24	100	171	295	328	61
11. Yeni işler ve zanaatlar	22	100	236	327	338	147
12. Geleneksel esnaf	26	100	207	241	307	34
13. Geleneksel zanaatkarlar	29	100	233	298	314	50

İndeks, 1883 = 100

IV. 1. "Osmanlı Merkantilizmi"nin Doğuşu ve İstanbul'un yükselişi

Tablo: 1 ve 2'nin birlikte incelenmesinden anlaşılacağı gibi, 1883 ile 1921 yılları arasında İstanbul'da izlenen bütün iktisadi faaliyetlerde ve mesleklerde genişleme ve çeşitlenme söz konusudur. 1921 yılında İstanbul'un işgal altında olmasına, 1911-1921 arasında on yıl süren sürekli savaş halinin getirdiği bütün kısıtlamalara ve Anadolu ile kurulmuş olan ticari ilişkilerin belli ölçüde duraklamasına rağmen, işyerlerinin sayısındaki artışlar devam etmiştir. Ondokuncu yüzyıl ile ilgili olarak, yakın zamana kadar, tarihyazımında egemen olan çöküş ve çözülme temalarının en azından kuşku ile ele alınmasını gerektiren bu sonuç, son derece dikkat çekicidir. Ondokuzuncu yüzyıl hakkında bilgi üretenler arasında konuya, genel ekonomik dengeler açısından yaklaşmayan, tersine konuyu iktisadi hayatın fiili aktörleri olan kişi ve firmalar açısından ele alan yazarlar açısından ise bu sonuç pek şaşırtıcı değildir. Örneğin Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Şirketleşme* isimli çalışmasında, ayrıntılı bir analize tabi tuttuğu şirketler açısından konuyu irdeleyerek şu yargıya varmıştır:

"Gerçekte; özellikle 19. asrın ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen zamanda ve hatta 1930'lara kadar, ekonomiyi canlı tutan bir merkantilist hareketi gözlemek mümkündür. Özellikle dış ticarete; transit ticarete, komisyonculuğa ve çağdaş tabirle pazarlamaya dayanan faaliyetlerle, ekonomiye kaynak yaratıldığı bir gerçektir. Bunun en basit yoldan ispatı, ithalatın ihracatı aşması sebebiyle ortaya çıkan açığın, dış borçlanma ile kapatılmayıp bilakis, daha güçlü bir kaynak bulunmuş olmasıdır. Bu kaynak da Osmanlı merkantilizmidir (Kazgan, 1991: 3).

Kazgan'ın "Osmanlı merkantilizmi" olarak isimlendirdiği bu ekonomik canlılık dönemi acaba aynen devam etseydi, uzun vadede ekonomide bir kabuk değiştirme ve sanayileşme sürecini başlatabilir miydi? Bunu bilemiyoruz. Fakat en azından Şark Ticaret Yıllıkları'nda İstanbul'un incelenmesi sonucunda karşımıza çıkan tablodan Osmanlı başkentinin ele aldığımız dönemde ikili bir yapıyı yansıttığını söyleyebiliriz.

IV. 2. Şark Ticaret Yıllıklarından bakarak İstanbul'daki ikili yapıyı izlemek

İstanbul'da bir yanda Batı ile gelişen ticaretin yaratmış olduğu geniş bir ithalatçı ve komisyoncu kitlesi ile bu tür ekonomik faaliyete destek vermek amacıyla oluşan yeni profesyoneller vardır. Bu kesime eklenmiş olarak iş gören ve esas olarak tarımsal hammadde veya yarı işlenmiş mamul madde ihracatı ile zenginleşen daha küçük bir grup da, tüketim alışkanlıkları ve hayat tarzı açısından ithalatçı kesimle aynı özellikleri taşımaktadır. Doğallıkla bu kadar devingen bir liman kentinde ithalat-ihracat faaliyetinin uzantısı olarak iş gören bazı yeni iş ve zanaat erbabının varlığını da yukarıda izah etmiştik. Şark Ticaret Yıllıklarının-

da varlığını gözlemlediğimiz bu kesimler kullandıkları görece modern iş teknikleri, örgütlenme anlayışları, çalışma disiplinleri, dünya görüşleri, eğitim ve aile yapılarının sonucu olarak farklı bir varoluş biçimini hayata geçirmişlerdir. Sahip oldukları tüketim kalıplarından, boş zaman faaliyetlerine ve eğlence biçimlerine kadar, İstanbul'un "modern" yüzünün canlı aktörleri olan bu kesim, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehrin Şişli, Beyoğlu ve Adalar gibi görece "asri" bölgelerine damgasını vurmuştur. Bu kesimin ağırlıklı olarak gayri müslim ve levanten tüccarlardan oluştuğunu Şark Ticaret Yıllıklarındaki isimlerden izlemek mümkündür.

Diğer yandan da, önceleri geleneksel lonca ve gedik sistemi içinde faaliyet gösterirken, yüzyılın ortalarından itibaren korporatif imtiyazlarından arınmış, iktisadi varoluş biçimini sadece "dükkan sahibi" olarak devam ettirmiş veya genişleyen ticaret hacminin kendisine sunduğu yeni olanakları değerlendirerek ayakta durmayı becermiş ve hatta Şark Ticaret Yıllıklarından gözlemlediğimiz kadarıyla, sayısal olarak genişlemiş bir esnaf ve zanaatkâr kesimi vardır. Zenginliğini pek dışa vurmayan, gösterişçi tüketimi "ayıp" sayan, dindar ve içe kapalı bu kesim, içinde yine gayri müslimler olmasına rağmen, ağırlıklı olarak Müslüman unsurdan oluşmaktadır.

Yukarıda betimlemeye çalıştığımız iki kesim, tüm ondokuzuncu yüzyıl boyunca yan yana, ama sosyal açıdan pek etkileşim içine girmeden varlığını sürdürmüştür. Birinci kesim ağırlıklı olarak dış ticarete yoğunlaşıp, Osmanlı ekonomisinin Batı ekonomilerine eklenmesinde aracı rol oynayarak, aynı zamanda yeniden inşa edilen Osmanlı yönetim yapısına müteahhit - banker olarak hizmet sunup zenginleşirken; esnaf ve zanaatkâr kesimi ise İstanbul'un orta tabakalarına, işçi kesimine ve Anadolu'dan gelen tüccarlara mal ve hizmet üretmeğe devam etmiştir. Toplumsal işbölümü açısından olduğu kadar kültür, din, etnik köken ve belki de en önemlisi hayat tarzı açısından yekdiğerinden farklı olan bu iki kesim "aynı coğrafyada iki farklı dünya yaratmış" ve kültürel açıdan yukarıda bahsettiğimiz "Fatih-Harbiye" kutuplaşmasının eksenini oluşturmuşlardır. Ancak milliyetçi ideolojilerin Osmanlı bürokrat aydınları arasında revaç bulması ve "Düvel-i Muazzama"nın bir emperyalist bölüşüm savaşı içine girmesi ile birlikte, yirminci yüzyılın başından itibaren bu iki grup arasında ipler gerilmeye başlayacaktır.

Ticari açıdan bazen birbirinin müşterisi olabilen bu iki kesim, kendi aralarında "işçi-işveren" veya "âmir-memur" ilişkisi gibi çatışma potansiyeli yüklü konumlarda pek karşı karşıya gelmemişlerdir. Ne de olsa, Osmanlı başkenti, kıta Avrupasında mülksüzleşen esnaf ve zanaatkârın sanayileşmeye tepki olarak 1848'de etrafı yakıp yıkmasını veya 1871 yılında Paris'te yeni bir siyasal düzenin provasının yapıldığı Komün günlerini yaşamamıştır. Sanayileşme süreci ve bunun yarattığı köklü toplumsal dalgalanmalar, Osmanlı sınırlarından daha çok uzaktadır. Böylece şehrin dokusu içinde yan yana, fakat iki ayrı dünyanın par-

çası olarak yaşayan bu iki kesim, Haydar Kazgan'ın deyimi ile "Osmanlı merkantilizmi"nin gelişip serpilmesine katkı yapmışlardır. Dolayısıyla 1868-1921 yılları arasında Şark Ticaret Yıllıklarından gözlemlediğimiz devamlılığın ardında bir toplumsal ve ekonomik denge vardır. Bu denge ve devamlılığın temel özellikleri de ancak, Osmanlı başkentine sahnede rol alan ekonomik aktörler (işyerleri, firmalar ve meslek sahipleri) açısından bakıldığında göze çarpmakta - yani toplumsal yapının bütünlüğü içinde yer alan alt-süreçlerin özel tarihinin mercek altına alınması sonucunda daha net olarak anlaşılabilir. Bu nedenle, sadece ekonominin ihracat-ithalat, dış borçlar, bütçeler gibi makro değişkenlerinden yola çıkılarak Osmanlı başkentinin ekonomik yapısının çözümlenmesi pek mümkün değildir. Nitekim ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı liman kentleri üzerine yapılan bir derlemede, bu durum şöyle anlatılmaktadır:

"tarihsel literatürün (1) Osmanlı ekonomik yaşamının iç dinamiklerine ve (2) 19. yüzyıl ekonomisindeki devamlılık unsurlarına yeterince yer ayırmadığına dikkati çekmemiz gerekiyor. Osmanlı aktörlerinin ekonomi sahnesindeki görüntüleri oldukça karanlıkta kalmıştır: Gerçek etkinlikleri konusunda olduğu gibi, ülke içi hedefleri ve düşüncelerinin kararlarını nasıl etkilediğine ilişkin olarak da pek az şey biliyoruz. İç işleyişi ve iç dinamiklerine ilişkin fazla ayrıntı olmaksızın Osmanlı ekonomisi üzerine görüşümüzün, yabancının dışarıdan bakışı olarak kalması kaçınılmazdır (Keyder, Özveren ve Quataert, 1994: 129).

Şark Ticaret Yıllıkları gibi kaynaklar, bir anlamda, Ortaylı'nın deyimi ile "karanlık yakın tarihimize" bakışta yukarıda bahsedilen yabancılığı ortadan kaldıracak ve konuya içerden bakmamızı sağlayacak malzemeyi sunmaktadır.

IV. 3. İstanbul'un sönüşü, Ankara'nın yıldızının parlaması: 1921 - 1938

1883 ile 1921 yılları arasında Şark Ticaret Yıllıklarındaki genişleme ve çeşitlenmeleri yorumlarken dikkat edilmesi gereken bazı noktalar vardır. Bu kaynaklar hakkında tam resmin ancak Şark Ticaret Yıllıklarının "sarı sayfalar" dışında kalan diğer bölümlerinin de analiz edilmesi ve adreslerde belirtilen sokakların ayrıntılı dökümünü elde edilmesi sonucunda ortaya çıkacaktır.

Bu noktada yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Şark Ticaret Yıllıklarında gözlemlenen büyüme ile daha sonra ortaya çıkan daralma konusunda yorum yapmak gerekmektedir. Kuşkusuz, yıllar itibarıyla Şark Ticaret Yıllıklarının kapsadığı sokakların sayısı artmış ve böylece daha önceki yıllarda sayılmamış olan işyerleri sayım kapsamına alınmış olabilir. Diğer yandan, 1883 ile 1921 yılları arasında şehrin merkezi iş alanının eski ve yeni uçlarında gelişen inşaat faaliyeti ile birlikte önceleri boş arsa, tek katlı bina, bostan veya mezarlık olan alanlarda yeni binaların ve iş hanlarının yapıldığını ve "dikey büyüme" olarak adlandırılacak bir genişlemenin söz konusu olduğunu biliyoruz. Ama sayım sistemindeki tüm

kapsayıcı olma çabalarının geçerli olduğunu kabul etsek bile, 1883 yılındaki toplamın 4,452'den 1921 yılında 11,633'e yükselmiş olması (artış oranı % 261) sadece bazı sokaklardaki işyerlerinin ilk yıllarda sayılmamış olması ile izah edilemez. Nihayet merkezi iş alanı olarak kabul ettiğimiz yerlerin dışında kalan Zeytinburnu, Feriköy, Şişli veya Kasımpaşa gibi kenar mahalleler de sayım kapsamına alındığı zaman, bu bölgelerdeki iş ve sanayi potansiyelinin 1883 ile 1921 yılları arasındaki artış oranını % 261 seviyesine çıkaracağını iddia etmek pek mümkün değildir. Dolayısıyla burada gözlemlenen artış reel bir büyümeyi göstermektedir.

1938 yılında birçok grupta ortaya çıkan düşüş ile ilgili olarak yukarıda sayım kapsamının genişlemesi ile ilgili olarak ileri sürdüğümüz savları bu kez tersine olarak tekrarlayabiliriz. Eğer 1938 yılında yapılan sayımda bazı sokak ve mahalleler kapsam dışında bırakılmış olsa bile, işgal İstanbul'unun sahip olduğu 11,633 adreslik kitlenin nasıl olup da, % 55 oranında azalarak 5,327 seviyesine düştüğünü açıklamak zorlaşmaktadır.

Akla gelen ilk ihtimal geleneksel esnaf ve zanaatkârın bulunduğu eski merkezin sayılmamış olmasıdır. İlk anda bu iki grubun sayılmamış olduğunu ve bu nedenle düşüşün yaşandığını kabul edelim. Fakat 1938 yıllığında artış gösteren gruplara baktığımız zaman ilginç bir sonuçla karşılaşırız: sadece tarımsal malların ihracatını gerçekleştirenler, hammadde - maden ihracatçıları, yatırım malı ithal eden ithalatçılar ve devlet müteahhitlerinin sayısında artış gözlenmektedir. İstanbul ticaret yapısı içinde bu meslek gruplarının sivrilmesi, 1929 Dünya Ekonomik krizinden sonra uygulanan ithal ikameci gelişme modeli, klining esasına göre yapılan sınırlı dış ticaret ve esas olarak devletçilik yatırımları ile gerçekleşen sanayileşme tablosu ile son derece uyumludur. Bu genel tabloya ilave olarak, Lozan'da yeni devletin temellerinin atılması ve ülkemizde cumhuriyet yönetiminin kurulması sırasında yabancı sermayenin faaliyetlerinde eskisine göre ciddi sınırlamalar getirildiğini de biliyoruz.³¹ Bütün bu değişkenleri yan yana koyduğumuz zaman, Haydar Kazgan'ın Osmanlı merkantilizmi olarak nitelendirdiği ticarete dayalı büyüme modelinin yükünü sırtlamış olan İstanbul'un bir daralma ve sönme süreci içine girdiğini söyleyebiliriz. Bu nedenle, 1921'den sonra şehrin ticaret yapısında yaşanan daralma da, en az Osmanlı döneminde yaşanan büyüme kadar reeldir.

İstanbul'un sönüşü ile eş zamanlı olarak, Ankara'nın yükselişinden söz edebiliriz. İstanbul'un 1923'ten sonra başkent olma özelliğini kaybetmiş olması,

31 Cumhuriyet yönetiminin İstanbul borsası ile ilgili ilk hukuki düzenlemesi 22 Ağustos 1924 tarihinde yayımlanan Borsa nizamnamesi ile olmuştur. Buna göre, Borsa simsarlarının T.C. vatan-dışı olması gerektiği karara bağlanmıştır (Kazgan, 1991b: 168-169). Bu düzenleme 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresinde alınan, "Kambiyo merkezleri ve bilhassa nakit ve tahsilat borsalarının millileşmesi ve buralara Türke düşman siyasi entrikaların girmesine mümanaat edilmesi ve binaenaleyh borsaların islahı" kararı ile uyumludur (Ökçün, 1971: 406)

Osmanlı bürokrasisi içinde Ankara hükümetinin işine yarayan kesimlerinin Ankara'ya göçünü hızlandırmıştır. Özellikle Ankara'nın yeniden imarı, yeni eğitim ve sanat kurumlarının açılması ile birlikte, kültürel açıdan da Ankara'nın yıldızı parlamıştır. Tabiatıyla tek parti döneminde izlenen parlaklığın ardında, yeni başkentin kendi bünyesinde geliştirmiş olduğu bir tür ticari canlanma aramak anlamsızdır. Tek parti döneminde Ankara, esas olarak bir memur kenti olma özelliğini sürdürmüştür. Ankara'nın parlaklığı, aslında, kente artan kamu harcamalarından nemâlanan bir kesimin yerleşmesi ve cumhuriyet yönetiminin kısa sürede kendi elitini yetiştirerek, şehrin ikbalini daha yükseklerle taşıyacak insan malzemesini sağlamış olması ile ilgilidir.

IV. 4. İstanbul nüfusunun etnik kompozisyonundaki değişiklikler

Şark Ticaret Yıllıklarında görülen bazı faaliyetlerin ve mesleklerin ağırlıklı olarak Osmanlı azınlıklarının egemenliğinde olduğunu biliyoruz. İsimler düzeyinde yapılacak bir analiz sonucunda, belli iktisadi faaliyetler ve meslekler çerçevesinde, önemli oranda azınlıkların egemenliğinden bahsetmek mümkün olabilir. Meslek ve iktisadi faaliyetler düzeyinde gözlemlenen bu yoğunlaşmanın mekâna da yansımış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Örneğin, 1885 Osmanlı nüfus sayımı verilerine göre, VI. Belediye Dairesindeki nüfus içinde yabancılardan çoğunlukta olduğunu görüyoruz.³²

Kendi çalışmasında tüm VI. Belediye Dairesi verileri içinden sadece Galata semtinin nüfus kompozisyonunu elde etmenin çok zor olduğunu belirten Eldem, Galata'dan yukarı Beyoğlu yönüne gidildikçe yabancı nüfusun oranının yükseleceğini ve Tophane tarafına gittikçe de azalacağını belirtmektedir. Nitekim Eldem, 1914 Şark Ticaret Yılığında ve Osmanlı Bankası arşivindeki müşteri dosyalarındaki bulunan adres verilerinden faydalanarak Galata'nın etnik yapısı üzerine yaptığı analizde şu sonuçlara varıyor:

“Ortaya çıkan sonuç, Galata'da işyeri veya iş sahiplerinin çoğunun Rumlardan ve yabancılardan oluşmuş olmasıdır. Ermeni ve Türklere bakıldığında ise, Galata ve Beyoğlu dışında - büyük ihtimalle eski İstanbul'da - çalışmak en yaygın eğilimi oluşturmaktadır (Eldem, 1992: 63).

Beyoğlu ve Galata ile ilgili son yıllarda ortaya çıkan nostalji edebiyatında, Galata'nın yaygın olarak kozmopolit ve “Frenk” özelliklerinin vurgulandığını belirten Eldem, Rumların yabancılarla başabaş bir konuma gelmelerinden yola çıkarak, “Galata'daki hayat[ın] - ve buna büyük ölçüde Beyoğlu hayatı da dahildir

32 VI. Belediye Dairesi bölgesi nüfusu, aslında Galata, Beyoğlu ve Tophane semtleri nüfusunun toplamından oluşmaktadır. Bölgenin nüfus dağılımı şöyledir: Yabancılar % 47, Gayri Müslimler % 32, Müslümanlar % 21 (Çelik, 1986: 38).

- lokantaları, dinî bayramları, eğlenceleri, lisanıyla esasen Rum kültür ve geleneklerinin **alafrangalaştırılmış** halinden” başka bir şey olmadığını belirtiyor (Eldem, 1992: 63).

İstanbul’da cumhuriyetten önce bazı iktisadi faaliyetler ve buna paralel olarak belli semtlerde gayrimüslimlerin sayısal egemenliğinden bahsettiğimiz zaman, Osmanlı azınlıklarının politik nedenlerle dışarı göç etmek zorunda kaldığı durumlarda, hem belli iktisadi faaliyetlerde bütün sektörü olumsuz olarak etkileyen sonuçların ortaya çıkabileceğini ve hem de bazı semtlerin nüfus açısından fiilen boşalarak 1960-80 arası Beyoğlu örneğinde olduğu gibi çöküntü alanı haline dönüşeceğini düşünebiliriz.³³ Bu noktada, Beyoğlu için çöküş tarihinin 1960’larda başlatmış olmamızın nedeni, İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanan Varlık Vergisi gibi azınlık karşıtı politikalar, 6-7 Eylül 1955 olayları ve 1964 Kararnamesi ile Rumların sınırdışı edilmesi sonucunda, nüfus açısından Beyoğlu’nun azınlıklardan arındırılmasının ancak 1960’ların başında tamamlanmış olmasındandır (Aktar, 1996d: 143-146 ayrıca Demir ve Akar, 1994).

Bu açıdan, Tablo:2’deki 1921 ile 1938 yılı değerlerinin karşılaştırılmasından, İstanbul’un sönüşü ile ilgili bazı çarpıcı sonuçlar da çıkmaktadır. Örneğin, yeni profesyoneller olarak tanımladığımız kesimde (doktorlar, eczacılar, avukatlar, mimarlar vb.) çok ciddi bir düşüş gözlenmektedir. Bu düşüş, büyük bir olasılıkla cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan “Türkleştirme politikaları” sonucunda kendi mesleklerini icra etmelerine izin verilmeyen kesimlerin, özellikle yabancıların ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmemiş Osmanlı azınlıklarının ülkeyi terk etmeleri veya başka işlere koyulmaları ile ilgilidir.³⁴ Nitekim Türkiye’deki gayrimüslim nüfusun miktarı 1927 ile 1935 yılları arasında yaklaşık 70,000 kişi azalmıştır (DİE, 1959 İstatistik Yıllığı).

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul’da yaşanan Os-

33 Örneğin Zafer Toprak İstanbul nüfusu ile ilgili bir yazısında, Birinci Dünya Savaşı öncesi İstanbul’un günde 5 ila 6,000 çuval un tükettiğinden yola çıkarak, 1924 yılında bu miktarın % 50 ekilmiş olmasından şehrin nüfusun azaldığı sonucunu çıkarıyor. Şehrin nüfusundaki bu azalmanın İstanbul Şehremaneti yetkilileri tarafından “geçen seneden beri İstanbul’dan hayli nüfusun taşraya ve mübadele dolayısıyla Yunanistan’a ve memâlik-i ecnebiyyeye (yabancı memleketlere) gittiği”nin resmi yayınlarda kaydedildiğini belirtiyor. Aynı resmi yayınlarda 1919 yılında İstanbul belediye sınırları içinde poğaçâ, börek, pasta ve simit fırınları dahil olmak üzere toplam fırın sayısının 469 olduğu, bu sayının 1923 yılında 248’e inerek bazı fırınların kapandığı belirtiliyor (Toprak, 1992: 117). Fırın sayısındaki bu düşüşün nedeni, şehrin nüfusunun azalması sonucunda fırınların talep daralmasıyla müşterisiz kalıp kapanmaları olabileceği gibi, muhtemelen azınlıklar tarafından işletilen bazı pasta, börek, poğaçâ ve simit fırınlarının sahiplerinin ülkeyi terk etmesi sonucunda kapanmış olabileceği şeklinde de yorumlayabiliriz.

34 Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan Türkleştirme politikaları içinde önemli yeri olan ve kamu kesimi dışındaki bazı işlerin de gayrimüslimlerin bir bölümüne kapatılmasına yol açan bir kanun da 1932 yılında çıkarılan “Türkiye’de Türk Vatandaşlarına tahsis edilen Sanat ve Hizmetler hakkında Kanun”dur. Bu kanunun ve diğer Türkleştirme politikalarının ayrıntılı olarak tartışılması için bkz. (Aktar, 1996b).

manlı merkantilizminin yıkılışı olarak özetlenebilecek süreç, sadece Türkiye'ye özgü bir gelişme değildir. İkinci Dünya Savaşından sonra bağımsızlığını kazanan birçok Arap ülkesinde askeri darbeler sonucu kurulan ve sosyalist oldukları iddia edilen Baas'çı rejimlerin çoğunda benzer süreçler yaşanmıştır. Fuad Ajami, Arap dünyasının büyük ticaret merkezlerinde esmiş olan "iktisadi milliyetçilik" rüzgârını şöyle özetliyor:

"1950'lerde, önce Mısır ve Suriye'de ve daha sonra da Irak'ta milliyetçiliğin militan bir türü siyasi iktidarı ele geçirdi. Bütün Ortadoğu bölgesinde, içteki taşra şehirleri ticaret ve zanaatkarlığın egemen olduğu liman kentlerinden nihayet tam olarak intikamlarını almış oldular. Uluslararası ticaretin dizginlerini ellerinde tutan ve dünya pazarı ile iç piyasa arasında aracılık yapan azınlıklar, Rum ve Yahudi bankerler, Levanten tüccarlar yerlerini, [aynı cinsin] daha mahalli türlerine terk ettiler ... Ve yeni insanlar, yeni hatalar yapmaya devam ettiler. Bir zamanlar sanayi gereğinden az korunurken, Mısır'da ve başka yerlerde devletçi kapitalistlerin yeni rejimleri ve 'sosyalistler,' kendi akılları sıra, onu aşırı korudular ... Bir zamanlar dış dünyaya karşı çok korumasız olan devlet sisteminde, yeni iktidarlar, bağımsızlığı bir fetiş haline getirdiler" (Ajami, 1985: 16).

Ajami'nin çarpıcı anlatımıyla özetlenen bu siyasi değişim tablosu, aynı zamanda, geçtiğimiz yüzyılda Doğu Akdeniz'de yaşanan ekonomik canlanma hareketine katkıda bulunan, bu sürece yapısal uyum gösteren ve kısa zamanda dinamik bir insan malzemesi için cazibe merkezi olan bazı liman kentlerinin sö-nüşünün hikayesidir. Burada ilginç olan, Osmanlı başkentinin yaşadığı bu daralmadan yaklaşık otuz yıl sonra, eski Osmanlı ticaret merkezlerinin de "Dersaadet" ile aynı kaderi paylaşmış olmalarıdır.

EK: KULLANILAN ŞARK TİCARET YILLIKLARI

- * **L'Indicateur Constantinopolitain. Guide Commercial.** Première Année 1868 - 1285 Hégire. Créé par Raphael Cervati et publié par R. Cervati et N. C. Sargologo - Tarif-i Dersaadet, Rehnüma-yı Ticaret, Birinci sene, 1285-1868 Rafael Çervati ve şeriki Sargologo'nun eseri. İstanbul: Imprimerie G. B. Pagano, 1868.
- * **Indicateur Ottoman Illustré. Annuaire-Almanach du Commerce de L'Industrie, deL'Administration et de la Magistrature.** Créé par Raphael C. Cervati et publié par Cervati Frères & D. Fatzea. 4me Année, 1883 (Hégire 1300). Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1883.
- * **Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, deL'Administration et de la Magistrature.** - Ancien Indicateur Oriental. Créé par Raphael C. Cervati et publié par Cervati Frères & cie. 12me Année. 1893-94 (Hégire 1311). Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1894.
- * **Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, deL'Administration et de la Magistrature.** Créé par R. Cesar Cervati en 1880. Seul ouvrage dans son genre edité à Constantinople par la 'The Annuaire Oriental & Printing Company Limited' sous la patronage des Chambers de Commerce de Constantinople, Anglaise, Française, Hellénique, Italienne. 25me édition (29me année) - 1909 (Hégire 1327). Constantinople: Typo - Lithographie J. Pallamary, 1909.
- * **Annuaire Oriental. Oriental Directory: Commerce, Industrie, Administration, Magistrature.** Fondé en 1880. Patronné par les Chambres de Commerce. Adopté par les Administrations. Le meilleur organe de publicité en Orient. Editeur et propriétaire Alfred Rizzo. Constantinople: Imprimerie de l'Annuaire Oriental, 1921.
- * **Türk Ticaret Yılığı. Annuaire Commercial.** Arz ve Talep arasında vasıta. İstanbul: Milli Ülkü Neşriyat Yurdu, Galata Bereket Han, 1938.

KAYNAKÇA

- Ajami, Fouad (1985) "The Crisis of Arab Bourgeoisie," *Journal of Arab Affairs*. Cilt. 4, no. 1, Spring. s. 1-18.
- Aktar, Ayhan (1990) *Kapitalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Aktar, Ayhan (1996a) "Trakya Yahudi Olaylarını 'Doğru' Yorumlamak," *Tarih ve Toplum*. (İstanbul: İletişim Yayınları) Sayı 155, Kasım. s. 45-56
- Aktar, Ayhan (1996b) "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları," *Tarih ve Toplum*. (İstanbul: İletişim Yayınları) Sayı 156, Aralık. s. 4-18
- Aktar, Ayhan (1996c) "Bursa'da Devlet ve Ekonomi," *Bir Masaldı Bursa*. Yayına hazırlayan, Engin Yenal. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 119-143
- Aktar, Ayhan (1996d) "Varlık Vergisi ve İstanbul," *Toplum ve Bilim*, Sayı 71, Kış. s. 97-149
- Aktar, Ayhan (1996f) "Economic Nationalism in Turkey: The Formative Years, 1912 - 1925," *Boğaziçi Journal, Review of Social and Administrative Studies*. Vo. 10, No. 1, s. 263-290
- Altan, Mehmet (1994) *Kapitalizm Bu Köye Uğramadı*. İstanbul: Afa yayınları.
- Behar, Cem (Yayına Hazırlayan) (1996) *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1500-1927*. Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 2. Ankara: DİE Yayını.
- Burke, Peter (1976) "Tradition and Experience: The Idea of Decline from Bruni to Gibbon," *Deadalus*, Summer 1976, Vol. 105, no. 3. s. 137-152
- Çelik, Zeynep (1986) *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*. Seattle and London: University of Washington Press.
- Demir, Hülya ve Rıdvan Akar (1994) *İstanbul'un Son Sürgünleri*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1973) *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50. Yılı*. Ankara
- Eldem, Edhem (1992) "Galata'nın Etnik Yapısı," *İstanbul - Üç Aylık Dergi*. Sayı 1. s. 58-63
- Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî (1995) *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. Cilt 1. Yayına hazırlayan Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Göle, Nilüfer (1991) *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hakkı Nezihî (1932) *50 yıllık Oda Hayatı*. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası yayını, İstanbul.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Mustafa Kaçar [Der.] (1995) *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)
- İlaveli Takvim-i Ticaret. Annuaire Commercial Ottoman*. (1313/1897) Sahibi A. İrfan. İstanbul: Kütüphane-i İrfan
- Kafadar, Cemal (1986) "When Coins Turned into Drops of Due and Bankers become Robbers of Shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the end of the Sixteenth Century." Basılmamış Doktora Tezi, McGill University.
- Karal, Enver Ziya (1962) *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt - Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri: 1876-1907*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kazgan, Gülten (1974) *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Kazgan, Haydar (1991a) *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme. Osmanlı Sanayii: Monografi ve Yorumlar*. İstanbul: Töbank yayını.
- Kazgan, Haydar (1991b) *Galata Bankerleri*. İstanbul: Türk Ekonomi Bankası Yayını
- Kazgan, Haydar (1995) *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Keyder, Çağlar ve Y. E. Özveren, D. Quataert (1994) *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri, 1800-1914*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Kıray, Mübeccel (1964) *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce bir Sahil Kasabası*. Ankara: DPT yayını.
- Kıray, Mübeccel (1972) *Örgütlemeyen Kent: İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*. Ankara: Sosyal Bilimler Derneği.
- Kıray, Mübeccel (1982) "Apartmanlaşma ve Modern Orta Tabakalar," *Toplumbilim Yazıları* içinde. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayını. s. 385-387.
- Mardin, Şerif (1990) "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)," *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, Makaleler 2. İstanbul: İletişim yayınları. s. 45-100
- Mardin, Şerif (1991) "Tanzimat'tan sonra aşırı Batılaşma," *Türk Modernleşmesi*, Makaleler 4. İstanbul: İletişim yayınları. s. 23 - 81
- Ortaylı, İlber (1977) "İstanbul'un mekansal yapısının tarihsel evrimine bir bakış," *Amme İdaresi Dergisi*. Cilt 10, Sayı 2, Haziran. s. 77-97
- Ortaylı, İlber (1987) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul, Hil yayınları
- Ortaylı, İlber (1990) "Yerel Yönetim: Devraldığımız Miras," *Türk Belediyeciliğinde 60. Yıl - Bildiri ve Tartışmalar*. Ankara: Büyükşehir Belediyesi. s. 63-74
- Ökçün, A. Gündüz (1971) *Türkiye İktisat Kongresi, 1923 - İzmir*. Ankara: SBF yayını
- Preobrazhensky, E. (1965) *The New Economics*. Oxford: OUP.
- Quataert, Donald (1994) "The Age of Reforms, 1812-1914," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Yayına haz. Halil İnalcık ve Donald Quataert. Cambridge: CUP. s. 759-946
- Sarç, Ömer Celal (1940) "Tanzimat ve Sanayimiz," *Tanzimat I* içinde. İstanbul: Maarif Matbaası. s. 423-440
- Starn, Randolph (1975) "Meaning-levels in the theme of Historical Decline," *History and Theory*, Vol 14, no. 1. s. 1-31
- Szporluk, Roman (1988) *Communism and Nationalism: Karl Marx Versus Friedrich List*. Oxford: OUP.
- Tekeli, İlhan (1994) *The Development of the Istanbul Metropolitan Area: Urban Administration and Planning*. İstanbul: IULA-EMME publications.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1981) *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda bir Aşama: T. C. Merkez Bankası*. Ankara: T. C. Merkez Bankası yayını.
- Toprak, Zafer (1992a) "Modernization and Commercialization in the Tanzimat Period: 1838-1875," *New Perspectives on Turkey*, No. 7, Springs. s. 57-70
- Toprak, Zafer (1992b) "Tarihsel Nüfusbilim açısından İstanbul'un nüfusu ve Toplumsal Topografyası," *Toplum ve Ekonomi*. No. 3, Nisan. s. 109 - 120
- Veblen, T (1953) *The Theory of Leisure Class. An Economic Study of Institutions*. Mentor Books, New York.
- Yerasimos, Stefan (1996) "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine," *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* içinde. Editörler Paul Dumont ve François Georgeon. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

The analysis of “yellow pages” in *Annuaire Oriental*, Commercial Guides to Istanbul: Changes in occupational structure and economic activities between 1868 and 1938

The Ottoman modernization movement reflected itself in the structural changes which Istanbul had experienced during the nineteenth century. Until recently the dominant historiography which explained this period was more or less shaped by a “declinist” mode of explanation where the social change in general was illustrated as something negative. Framing the nineteenth century as recent dark ages, social scientists usually concentrated on how the expansion of international trade destroyed the traditional crafts within the empire.

The commercial guides, *Annuaire Oriental*, which was published between 1868 and 1938 presents a totally different picture in terms of the development of arts and crafts in Istanbul. So called annual censuses which were conducted by Cervati Brothers as the editors of these commercial guides show us the number of firms and the individuals which were active in the market proliferated in the period under consideration. In other words, Istanbul as the capital city of the Ottoman Empire benefited highly from the expansion of international trade and in Kazgan's words late nineteenth and early twentieth century could be called as the period of “Ottoman Mercantilism”. Especially until 1921 both traditional crafts and new industries grew considerably and in parallel to the changes in social fabric of the city some new jobs and services had been created. A time-series analysis of the yellow pages in the commercial guides of 1868, 1883, 1893, 1909 and 1921 editions of *Annuaire Oriental* demonstrates a high degree of occupational specialization and social differentiation in terms of professions, economic activities and occupations. Classified under thirteen groups, we observe the individual growth of different set of activities which shaped the economic and social fabric of the city. If this data is supported with the findings of urban historians and other social scientists, it will be possible to reconstruct what was the real effect of the trade boom which Istanbul experienced during the late nineteenth and early twentieth century. In future, more comprehensive picture would be accomplished if the ethnic and religious characteristics of the groups under consideration are pondered. Then the nature of late Ottoman and early Republican business elite would be elucidated. Finally it is sufficient to note that the comparison of the data between 1921 and 1938 shows a clear cut decrease in terms of economic activities and a withering away of the entrepreneurs. This must be related to the nationalist economic policies which were put into effect in the early years of the Republican period.